

Søren Abildgaards Dagbog

fra hans Rejser i Nordslesvig 1775—76.

Udgivet af M. Mackeprang.

~~~~~

I Aarene efter 1763 berejste den norskfødte „Arkivtegner“ Søren Abildgaard (1718—91) de forskellige danske Provinser paa Statens Bekostning for, som det hedder i hans Ansøgning, at aftegne „Monumenta Patriæ“. Udbyttet af disse Rejser var godt 900 Tegninger hovedsagelig af Ligsten, der nu sammen med en Del af hans Dagbøger opbevares i Nationalmuseets Arkiv og er af betydelig Værdi, ikke mindst fordi adskillige af Originalerne er gaaede til Grunde.

Sønderjylland besøgte han først i Somrene 1775—77, og det ligger ret nær at sætte denne Rejse i Forbindelse med Udgivelsen af Bindet om Slesvig i Pontoppidans Danske Atlas (T. VII), der udkom 1781, 12 Aar efter Hovedværkets Slutning. I Fortalen nævnes han dog ikke mellem de Mænd, der har ydet Bidrag, og ogsaa Texten synes at vise, at Udgifveren (Hofman) ikke har benyttet hans Optegnelser.

Abildgaards Tegninger, ialt 30 Blade, der ligesom de øvrige nu findes i Nationalmuseet, viser, at Rejsen strakte sig over hele Hertugdømmet, men kun for dettes nordlige

Del er den Dagbog i Behold, der nedenfor skal gengives. Dens Hovedbetydning ligger i, at den giver en Fagmands paa Selvsyn grundede Beskrivelser af en Række nu forsvundne kirkelige Mindesmærker: Altertavler, Ligsten, Epitafier m. m. Thi som hans Biograf Henry Petersen siger: Abildgaard er den første sagkyndige Antikvar, der gjennemrejser Landet og til Dels Sogn for Sogn søger Oplysning om Mindesmærkerne. Desværre havde baade hans Fagkundskab og hans Interesse sin store Begrænsning. Han er som Indsamler langt mere Personalhistoriker end Arkæolog; hvad der interesserede ham, var derfor ikke saa meget selve Monumentet, dette Ord taget i videste Betydning, som det personalhistoriske og heraldiske Stof, det kunde give gennem Indskrifter eller Vaaben. Den hyppig forekommende Bemærkning: „I denne Kirke er intet mærkværdigt“, maa derfor ikke forstaas bogstavelig; den betyder kun, at der ikke fandtes Ligsten, Epitafier, udskaarne Vaaben, kortsagt alt det han sammenfatter under Betegnelsen „Antikviteter“. For selve Kirkebygningerne savnede han ligesom hele Tiden absolut al Forstaaelse, der findes hverken mellem hans Tegninger eller Skitser et eneste Stykke Arkitektur.

Han var dog ikke blot Antikvar. Ogsaa for en Række Sider af det praktiske Liv havde han Blikket aabent. Dagbogen bærer Vidne herom. Ligesom han har udgivet en Del Smaaskrifter om Landvæsen, Mergel, Tørveproduktion, Kalkbrænding osv., findes der spredt mellem Kirkebeskrivelserne adskillige større eller mindre Notitser om Jordbundsforhold og Landvæsen. Bøndernes Møddinger og Præsternes Frugthaver tager ofte hans Opmærksomhed fangen, og det indbringende Landbrug i Marsken har øjensynlig grebet ham stærkt.

Til Slut et Par Ord om selve Dagbogen, og Maaden hvorpaa den er udgivet. Det er en Slags gammeldags Lommebog, der foruden at tjene som Note- og Skitsebog tillige indeholder en Del Privatoptegnelser om hans Brillen, Medicin, Adresser osv. samt enkelte „Husraad“, af hvilke følgende anbefales Læserne til praktisk Forsøg: „Naar Ørene skiæres af Katte særdeles Handkattene (!), da løbe

de ikke bort, thi de kan ikke fordrage Vind og Blæst i deres Øren"! At udgive Bogen fra Ord til andet vilde være overflødig, da mange af de beskrevne Sager og afskrevne Indskrifter endnu er i Behold og findes gengivne andetsteds. Notitserne er i saa Tilfælde ikke medtagne, men erstattede med en Henvisning til Haupts „Bau u. Kunstdenkmäler d. Provinz Schleswig-Holstein“. Ligeledes er Afskrifterne af Præstetavlerne udeladte, da disse Kilder er benyttede i den trykte Litteratur. Forbigaaede er desuden ligegyldige Smaanotitser og Sognepræstens Navn, der regelmæssig anføres, med mindre der knytter sig yderligere Oplysninger eller Karakteristiker dertil. Rundt om i Texten findes spredt en Mængde Smaaskitser af Vaabenskjolde o. l.; disse kunde naturligvis ikke medtages, men i Stedet findes en kort Beskrivelse eller Angivelse af vedkommende Slægt. Forfatterens Retskrivning er helt igennem bibeholdt med Undtagelse af, at v, der i Indskrifter fra 16—17. Aarh. bruges i Stedet for u, i Regelen er erstattet med dette Bogstav, da Aabildgaard selv ikke altid skælner mellem dem. Aabenbare Skrivefejl er rettede, Tegnsætningen og den noget vekslende Anvendelse af store og smaa Bogstaver læmpet efter vor Tids Brug. De hyppige Forkortelser er som oftest skrevne helt ud. I Parenthes har jeg givet Oversættelse af kortere latinske Indskrifter, og ved * har jeg søgt at kendemærke Genstande, der nu er forsvundne, uden at jeg dog tør svare for hvert enkelt Tilfælde. Noterne har jeg begrænset til det strængt nødvendige, da de ellers let kunde komme til at overstige selve Texten i Omfang.

I. 1775.

Den 17. Junii 1775 fra Kiøbenhavn Klok. 5 Eftermiddag, ankom til Hadersleb d. 19. om Aftenen Kl. 12, blev indloseret hos Carl Callesen boende ved Nørre Port. Paa Reisen fra Nyborg til Odense saae iog Raskenberg (nu Juelsberg) Gaards Agre, hvilke

paa begge Sider Landevejen stod meget grødefulde og i onskeligere Tilstand end alle de Agre, ieg saae fra Kiøbenhavn af lige til Hadersleb; dog stod Sæden nesten allevegne bedre, end ieg havde formodet efter en saa langvarig Tørke. Raskenberg tilhører nu Geheime Raad Gregers Jul, som har ladet Agermarkene saaledes inddeele, at de bruges og drives 3 Aar og hviler i 6 Aar.

Fra Odense reiste ieg til Assens og derfra over det lille Belt med den mindste Færgebaad til Hadersleb Land; i Baaden var ialt 4 Passagerer og tvende Kufferter, 2 Færgfolk som roede. De forstod ikke ret at føre Aarerne, den ene af dem drak alt som tieste, og imidlertid stak han sin Aare under Knæet og lod Baaden imidlertid tumle sig af Bølgerne, thi Vesten Vinden blev os imod, og Strømmen var mod Vinden. Da vi var over Halvejen, roede de Baaden fast paa en Steen; den forreste Roers Knægt skulde støde os løs, men lod os staa, indtil han fik afpisset.

Frue Kirke i Hadersleb, smuk og af Bygning indvendig omtrent som Frue Kirke i Kiøbenhavn, noget smallere men dog højere. Her er ingen gamle Monumenter uden en forslidt, lysgraa *Marmor Gravsteen over en Sehested; af Inscriptionen er næsten alt forslidt og borte.¹⁾ Paa Døbe Fonten, som er af støbt Malm, staaer de 4 Evangelisters Navne og ned og oven omkring udvendig denne Munke Skrift (Haupt I. 356.). *Altertavlen bekostet af Claus Knutsen,

---

¹⁾ Efter den udførte Tegning, der viser, at Stenen har været prydet med Adelsmanden og hans Hustrus Billeder og Slægterne Sehested, Ahlefeldt, Rantzov og Blomes Vaaben er den fra 1570'erne.

Kongl. Ampts Skriver zu Hadersleben og Hustrue Catrina Heidemansdotter; hans og hendes Billeder meget vel malede staaer oven paa til Siderne af Altertavlen. Paa nordre Side i Choret et Epithaphium over Rever. et clar. vir dominus Valentinus Schmidt de Eisenberg ecclesiae huius pastor et ministerii senior qvi in Christo obdormit A^o 1681 ætatis 82 an. (denne Kirkes Førstepræst, som hensov i Herren 1681, 82 Aar gml.) og hans Hustru (Skitse af Mandens Vaaben, om Hustruens siges, at det er uadeligt). Til sydlig Side i Choret høit oppe paa en Pille et Epitaphium, som har denne Inskription. (Den lange latinske Indskrift paa det endnu bevarede Epitafium over Provsten Bonaventura Rehefeldt og hans Hustru Magdalena Wolpherstorp er trykt i Marmora Danica II. 23.; under Indskriften er skitseret de afdødes Vaaben.) Paa sydlige Side af Kirken er et nyt Begravelse Capel, hvortil Indgangen omkring Dørren er af sort Marmor og hviid Alabast, og gaaer man fra den sydlige Chorgang ind i dette Capell, i hvilket Geheime Raad og Amtmand de Vieregge og hans Frue ere begravne. Han var født d. 3. Februar 1686, døde d. 26. Junii 1740; hans Frue var Elizabeth de Vieregge liberæ Baronissæ de Königstein, født d. 18. Junii 1696 og døde d. 5. Januarii 1758. Klokkerne i Taarnet vare alle støbte i nyere Tider.

I St. Severini eller saa kaldet gammel Stads Kirke var aldeles intet merkværdigt uden en *Gravsteen af 1524, paa hvilket er et adeligt Vaaben Skilt, af hvilket ikkun sees den øverste Kant, thi mere end det halve af Stenen ligger ind under Alter Knæfaldet.

Udvendig paa den vestlige Muur af Hospitalet i Hadersleb er en Steen indsat, i hvilken det førstelige holstenske Vaabn er udhugget og neden under ligeledes i Steen udhugget hosfølgende Inscription.¹⁾

Fra Hadersleben d. 22. Junii ved Justitz Raad Lassen Huusfoget i Hadersleb Amts øster Deel befordret til Beutoft og fik desuden en general Anviisning paa fri Befordring af ham. Paa Vejen besaa ieg Blik Fabriken ved Tørring Mølle anlagt af Major Bleckenberg; her har fordem staaet Tørring Slot. Forblev Natten over i Beutoft hos Præsten Hr. Huusfelt en meget brav Mand; i Kirken aldeles intet merkværdigt. D. 23. befordret til Roost til Hr. Huusfogeden over Hadersleb Amts vester Deel, Hr. Christ. Outzen, hvor mig blev tilbudet at opholde mig og nyde Logement til følgende Dags Morgen; formedelst det stormende Veierligt og sterk Regn tog ieg gierne imod et saa got Tilbud.

Eggen fra Harritlef(!) af var skarp, grov Sand og Gruus langs Veien giennem Beutoft til Roost med skarpe og temmelig store Lyngheder. Ved Bouling (Boulund?) findes en Blaaleer, som formenes at være et Slags Mergel, men den Leer, som bruges til Huus-Clining og Tegl, er rustfarvet og grov. I Roost fortalte Hr. Huusfoget Outzen mig, at der i Eggen findes baade

---

¹⁾ Indskriften paa den endnu bevarede Tavle er ikke indført i Dagbogen, men en Tegning af den findes mellem A.s Tegninger i Nationalmuseet, mellem hvilke der ligeledes ligger en Tegning af en *Ligsten over en Borger (Schumacher) fra 17. Aarhs. 1. Halvdel. Om denne Sten findes der Oplysninger i Beg. af Optegnelserne fra 1776, da Abildgaard paany besøgte Haderslev.

en blaagraa og en guulatig(!) Mergel; i denne gule findes ofte smaa Støkker Kride. Ligeledes forsikrede han, at hans Fader, som før ham havde været Huus Foget, havde fortalt, at i hans Ungdom kunde man gaae tør skoet over til Rom, da der ikkun var en liden Rende eller et saa smalt Vanddyb, at man ved at lægge en maadelig stor Steen der udi kunde trine derover.

D. 24. fra Roost til Ribe giennem Arrild, hvor der i Kirken var intet merkværdigt; et Marie Billede var hensat i Kirken, og Alter Tavlen syntes at være fra seneste catolske Tider, der var ingen Inscription. Spandit Kirke har heller intet merkværdigt; her boer Præsten, Provst Boisen, Arrild er Annexet . . . . . I Arrild Sogn sees østen for Byen ved Roost Aae Rudera af det gamle Slot Ørnholm, der endnu kiendemerket af dybe Grave og ophøjede Volde. Inden Voldene ligger tvende store, vitleftige, ophøjede Planer, hvilke dog ved en Fordybning ere skildte fra hinanden. Vesten for disse Ophøininger ligger en mindre ophøiet, dog stor Plats, hvorpaa ventelig Stalde og deslige Bygning; uden omkring alle disse ophøiede Planer er Kiendemerke af Graver og Volde.

Tislund, Annex til Beutoft. En af de mindste og ringeste Kirker vidt og bredt omkring i Hadersleb Huus Amter. Nærmeste Bye der ved Kirken hedder Lund. Benævnte Kirke siges at være sat i Band fordi en Broder stak den anden ihjel i Kirken. Præsumtive er om samme Begivenhed mældet i de 300 Viiser: I Lunde yppes en Kiv. Omkvædet er: Og

det skal hevnes, sagde Wolle Moudsen.¹⁾ Der findes i Sognet en Mose kaldet Moutzes Mose.

Vester-Wedsted d. 2. Augusti. Her i Kirken intet mærkværdigt, allene paa et *Stolestade er i Træ ud-skaaren Riber Dom Capituls Insigne og Biskop Iver Munks Vaabn. I Alteret forvares i en liden Bly Æske et lidet Been-Reliquie indsvøbt i en liden Silke Klud hvorved ingen Inscription, det siges at være af St. Andrea. Paa en Tavle i Choret er optegnet Lectores Theolgiæ(!) Ripenses — tillige Pastores til Wedsted eller St. Andreae Kirke fra 1555 qvo tempore eccles. hæc lectoratui annexa est (fra hvilken Tid denne Kirke er forenet med Lektoratet.²⁾)

Hviding. Her i og ved Kirken aldeles intet mærkværdigt. Denne Kirke har intet Taarn, men en smuk Klokkestabel; Fonten af huggen Kampesteen. Ved Præstegaarden en god Frugt og Kiøkkenhaug. Klokken stobt 1589 af Junker Ludvig Nielsen til Huxbrogaard.

Riisbye Sogn og Kirke. Hr. Rador en brav og from Præstemand. Fonten udhuggen af haard Kampesteen, ellers hverken i Kirken, paa Klokker, Kalk og Disk det mindste af Oldsager. I Choret en *Gravsten med Inscription: „Her under hviler velærværdige Hr.

---

¹⁾ Visen om Tule Vognsen (Danmarks Gamle Folkeviser III. 313 f.), der ogsaa er stedfæstet i Nørrejylland, henlægges af Grundtvig til Skaane. Ved de „300 Viser“ sigtes antagelig til Peder Syvs Folkevisesamling.

²⁾ Ikke medtaget, da de samme Oplysninger findes i Jensen, Versuch einer kirchl. Statistik d. Herzogth. Schleswig S. 1543.

Johannes Luffe Sogne Prest 18 Aar og 2 Maaneder fød i Engeland i Oxford 1703, kom til Ribe i sit 12. Aar, blev siden velærværd. Hr. Søren Vedels Adjunctus og Successor, kom i Ægtescab 1735 med Jomfru Anna Dorothea von Koplov. Hand døde 1752 d. 9de Novbr.“ Ved Præstegaarden en smuk, lille Hauge med mange Frugt Træer af Æble og Pære Træer, Lambergske Nødde Træ etc. alt trivelige og store, men alt for fulde af Grene. Kirsbær Træerne vil ikke bestaa sig, men dør ud; formodentlig kan de ikke taale Hav-taagen.

Brøns. Kirken ligesom de foregaaende smuk og anseelig med Taarn. Her ellers intet mærkværdigt. Den største Klokke har denne Inscription: „1594 uth den Füre bin ich gefloten M. Melcher Lucas Klochengeter tho Husum mi in Namen . . . . . gegoten“, da var Kirkens Patron S. Wilhadus, og Archidiaconus i Ribe var Erasmus Heitmann. Den anden Klokke har ingen Inscription, den *tredie er støbt 1731. Kirkens Font er af udhuggen Kampe Steen. Noget af Kirkens Muur er giort af et Slags hugne Kalkstene, som er noget hullet ligesom ormstukne; disse Steene ere mesten tilhugne og dannede som Muursteen, dog var nogle større, andre mindre.¹⁾ — Ved Præstegaarden en god Frugt og Kiøken Hauge. For 30 Aar siden var her i Byen 21 Gaardmænd, nu er her ikkun 11. De har nu mere Mark at drive og dyrke, end de vel kan overkomme, hver har omtrent saa meget som 8 Tønder Hartkorn

---

¹⁾ Brøns er ligesom en Række andre Kirker i Ribe-egnen opført af vulkansk Tuf fra Andernach ved Rhinen.

— tilforn var halve og mindre Gaarde — endskiønt det er ved Lov og senere udgangne Forordning forbudet, at nogen Gaardman (!) der maa tilkiøbe sig en ledig Gaard og samme at legge til sit, men de tage Fæste paa et af deres Børns Navn, ligesom det var til en ny og fremmed Beboere.

Døstrup, Hr. Brorsøn en Søn af Sognepræsten til N. C. (Nikolaj Kirke) i Kiøbenhavn. I Kirkens Kors Bygning en Tavle over Præsterne siden Reformationen og en Træ Epitaphium over den første luterske Præst, har denne Inscription: „Mit Haab til Gud allene. Her ligger begravit hæderlig oc gudfrictige Mand H. Knud Jenssøn den første evangeliske Prest til Døstrop Kiercke som saligen hensoevit udi Herren den 10. Janua. Anno 1586 ætatis 81 — Her ligger begravit hæderlig oc gudfrictig Qvinde Kierstine H. Knudts som saligen hensofvit udi Herren den 22 April Anno 1586 ætatis 63“ (Under Indskrifterne, der er malede med store latinske Bogstaver og staar paa hver sin Side af Tavlen delt af Skriftstedet: Pulvis et umbra sumus o: Vi ere Støv og Aske, er skitseret to Vaabenskjolde; i det ene en Slange med Omskriften prudens sicut serpens o: Listig som Slangen, i det andet en Fugl [Due]) — Døstrup ligger under Troiborg.

I Scherbek Kerke var aldeles intet mærkværdigt. Præsten Hr. Rar en besynderlig Mand.¹⁾

---

¹⁾ Denne Mand maa aabenbart have gjort Indtryk paa A., der et Par Linjer senere noterer: Skerbek Kirke, Hr. Rar, Misantropos (Menneskehader). Her intet mærkværdigt uden Præsten. Degne Konen skal være en Decendent af Kong Hanses Datter, som fik en Selveier Gaard.

Medolden ligger under Troiborg. Her i Kirken aldeles intet mærkværdigt af Old Sager. Ved Præstegaarden en smuk Frugt og Kiøken Hauge. Kirken er bygt af hugne Kampesteen, har et Taarn, men intet Spir.

Randerup Kerke ligger uder Troiborg, Hr. Hansen, en høflig Mand, Postmester Hansens Søn i Helsingør. I Choret et smuk udarbejdet *Skab fra catholske Tider med en Pyramide paa af samme Arbejd, hvor paa den ene Side er i Træ udskaaret oventil denne Figur (Medaljon med to gotiske Minuskler?), der under (et med gotiske Minuskler skrevet Navn, der sikkert maa læses Hr. Svend, rimeligvis Sognepræsten), atter neden under (et Vaabenskjold, hvori en Kalk og Aarstallet 1484 med arabiske Taltegn). Paa den anden Side (en Medaljon hvori ihj), der nedenunder (et Skjold med Stjernejuelernes Vaaben), siges at være Biskop Hartvig Juuls Vaaben. Kirken har Taarn, men intet Spir. Paa Klokken i Taarnet staaer „Anno 1592 die Segen des Herren maket rick ane Moi Michel Dibler“ (Støberen). Paa Kalk og Disk, som er af Sølv forgyldt, staaer „Ida Hedevig Gräfind von Moltke geboren von Buchwaldten. Troyborg A^o. 1763.“ — Agerlandet her er ikke af beste Art, da det er sandig og har All under sig, dog har de temmelig god Marsk.

Ballum Kirke. Hr. Cramer, har for nylig anlagt en liden Hauge. Udvendig smuk og anseelig, har Taarn med Spir og tækt med Blye; indvendig i Choret sees *Altertavlen med Slaudørre at være fra catholske Tiider fuld af Billeder kunstig udhugne, men her fandtes ingen Inscription eller Vaabn. Midt

i Alter Tavlen sees et Billede forestillende en aldrende siddende Mand formodentlig betegnende Gud Fader, ved hans høire Side et kroned Qvinde Billede med udslaget Haar, skal vel være Jomfru Maria. Fonten af Marmorsteen, antiqve af Arbeid og udhugne Billedværk. I Middelgangen op imod Choret en gammel, forslidt, grov, hviid, Marmor *Gravsteen, hvorpaa allene kunde kiendes af Inscriptionen dette : „ . . . . erligh och ○ welbyrdig Mand | . . . . | till Brinck ○ som døde ○ den Søndag“. Den siges at skal være lagt over Jørgen Juul til Brinck og hans Frue Bege, som døde 1498, og at der forhen paa sydlige Mur i Kirken med Vand Farver har været malet hans og Frues Vaabner, i et af disse stod en Eenhjørning i et andet en Ørn, tillige med den Efterretning, at hans Frue Bege døde 1te Dag for St. Jørgens Dag A^o. 1498. I en af Præsterne forfattet Optegnelse over Kirkens og Sognets Merkværdigheder anføres, at der inden over Kirke Dørren paa en fortinnet eller forselvet Plade forhen har staaet med sorte Bogstaver: „Hic. jacet. Olaus. Staverschou. orate. pro. eo“. (Her ligger O. S., beder for ham). Dette skal ved en Reparation 1734 (være) bleven borttaget. Paa den store Klokke staaer det grevelige Skakiske Vaabn og denne Inscription: „Hr. Hans Greve af Skack til Scakenborg Herre til Gram og Brinck Ridder“. Paa den *mindre staaer disse Characterer (en fuldstændig misforstaaet Indskrift i gotiske Minuskler). Herregaarde findes nu ingen her i Sognet, men her skal have været en Herregaard kaldet Staverskou imellem Ballum og Røm, hvor der nu er vildt Hav. 2. Norden

ud fra Kirken har staaet en Gaard, Grove kaldet, hvor nu findes en Deel Engbund, men den største Deel bortskyllet af Havet, denne Gaards sidste Beboere har været Hermann Høg. 3. Nordvest fra Kirken haver ligget en Sædegaard, paa et Sted som nu kaldes Gudmark, sidst beboet af en ved Navn Frue Gunder, Stedet ligeledes bortskyllet. 4. Brinkgaard har staaet Østen fra Kirken, hvor nu den gamle Wæjermølle staaer, sidst beboet af Jørgen Hansen Jul. 5. Sydost fra Ballum Kirke har og staaet en Herregaard paa Bovens Mark, som nu hører til Skads Sogn, sidst beboet af Frue Maria. 6. Gaard Kausmark sidst beboet af en Herre ved Navn Frelle Hiort. 7. Ladegaard sidst beboet af Hr. Axel Vivert¹⁾. — Her er frugtbart Land og god Marsk. Fra Ballum Bye er nærmeste Overfart til Røm omtrent 1 Miil over Vandet.

Emmerlev Kirke. Altertavlen er tildeels fra catolske Tiider og liig den i Ballum, men Side-Støkkerne ere tilsatte i senere Tider. I Choret frem for Alteret en hvidagtig gammel *Gravsten af hvidagtig Marmor²⁾, oven 3' 1½" breed, neden 2' 8¾" breed, men 6' 6" lang; af Inscriptionen, som er fordybet, var allene følgende kiendeligt „: × . . . . c c c . . . obiit Nicolavs: Blech: kanonic.: Sleswicen: feria: IIII: ante: festvm: Johannes: Baptiste × “. (. . . 13 . . Onsdag før St. Hans døde N. B. Kanik i Slesvig; Skriften er gotiske Majuskler). Nede i Gangen en hvid Marmor

1) Jfr. Danske Atlas V. 670.

2) Rentegning i Nationalmuseet.

Gravsteen, ganske forslidt, derpaa sees allene en harnisket Herre og hans Frue og Vaabn, hvoraf det første oven over ham har Fahner paa Hielmen, det andet øverste over hende har og Fahner og (Skjold med en halv, mod Højre springende Hest?)¹⁾

Daler. Hr. Riis, han er fød i Colding, bileosus homo (en galdesyg Mand!). Her i Kirken aldeles intet mærkværdigt; Klokkerne ere nye.

Mølgel-Tønder (!). Præsten her til Sognet er Provst Soega, en Broder til Post-Casserer Justitz Raad Soega.²⁾ Kirken er anseelig, har et smukt Taarn og er overalt tækket med Blye, indvendig meget pyntelig, men her findes intet mærkværdigt af gamle Ting, allene her er ophængt tvende Tavler, paa hvilke de bekiendte gamle Guld-Horn ere afmalede. Paa sydlige Muur her nede i Kirken ere paa Tavler eller Duug i Rammer indfattet afmalede tvende Præster, som har været Præster her til Kirken, deres Billeder staaer i fuld Corpus; den ældste Hr. Lago Johannis fød i Jylland var i sine Studenter Aar i Belejringens Tiid (1658—59) Anfører for Studenterne. I Vaabn Huuset staaer et stort catolsk Biskops Billede udhugget i Træ, som siges at være St. Mauritzii Billede, Patron for Kirken.³⁾

Skakenborg grevelig Bygning er meget anseelig og smuk og er derved anlagt (en) kostbar og smuk Hauge

---

¹⁾ Maa være den i Danske Atlas V. 675 omtalte Ligsten fra c. 1600 over Otte Rosenkrands og hans Hustruer.

²⁾ og Fader til den bekendte Kunsthistoriker og Arkæolog Georg Zoega.

³⁾ Den endnu bevarede Figur forestiller sikkert St. Nicolaus (afb. Haupt II. 595.)

alt med Vand Graver omgiven. Hans Excellence Grev Skak har en (!) smukt lille Kunst Kammer af Malerier baade i Vand- og Olie Farver, Conchilier, Kunstarbejder og deriblandt en Mængde kostbare Støkker af udarbejdet Rav, saa og en Deel Conchilier. Her er aldeles intet Hoverie ved Hovedgaardens Avling, thi all(!) Hovedgaardens Marker, ganske lidet undtagen, er i Demeter Land udsolgte med arvelige Fæster imod visse aarlige Afgifter i Penge; alle Bønderne har og arvelige Fæster. Her er en Gade kaldet Slots Gaden, meget smuk bygget med grundmurede Huuse og deriblandt er nogle anseelige Bygninger. Inspecteuren Hr. Holm hans Kiæreste (Hustru) er en nær beslegtet til Architect Hansen. . . . . (Delvis Gentagelse af det foregaaende om Hovedgaarden). Bønderne ere Ejere af deres Huuse og Vaaninger, og all Fællesskab er ophævet ved Jordenes Inddeeling til enhver Beboere.

. . . Byen Galhus . . . . . (nogle Notitser om Fundet af Guldhornene er udeladte) er mesten allene beboet af Huusmænd, af hvilke de fleeste nære sig ved at lade sig leje til at arbejde i Marsken, deels og med Kniplings Handel. Lidet Støkke Vej vesten for Galhuus er en Mølle-Dam, der ligner en liden Sø og har sit Udløb i en Aae, der samler sig omsider med en anden Aae og løber ud i Vester Havet ved Ruthebøl Kogs Sluser. I fordum Tiid har de kundet seigle fra Vesterhavet lige op til Møgel Tønder, saa vidt som nu deres Merskland strekker sig op mod det højere og jevnere beliggende Giest og Agerland, som ved Bredden gaaer brat ned til Merskgrunden . . . (Ter-rænprofil). Agerlandet paa Giesten bruges her i 3

Aar og hviler 5 à 7 Aar, noget bruges hvert Aar. Paa Mersken kan avles 16, 24 à 32 Fold, alt ligesom Mersken er god til og efter Aaringens Frugtbarhed. En Demet Land er 180 □ Ruthen, og hver Rute er 64 □ Alen Hamborger Maal. En Demet Merskland kjøbes for 200 Rdr. og kan derudi saaes 1 Tønde Byg. Af Rap Saaet (Raps) saaes i en Demet en Kande, derefter kan avles 15 til 20 Tønder; 1 Tde. Rapsæd koster 5 Rdr. For en Koes Græsning betales 12 Rdr., for en Hest 13 à 14 Rdr., en feed Gaaes kan veje 12 til 16 Pund, og et fedet stort Sviin kan veje 16 til 20 Lispund. Af en Koe kan faaes 20 Kander Melk hver Dag. Paa en Demet Land kan avles af Mersk Høe 2 til 4 Læs — Profil af et Marsk Dige — Gemmenlig udsaaes en Tønde Byg paa en Demet Marsk Land, men her bliver dog og af fornuftige Landmænd ikke udsaaet mere paa en Demet feed Mersk end 5 à 6 Skiepper Byg. Paa Mersken høstes ikke Kornsaeden med Lee, men med Sigler. Paa Giestland høstes meget Rug med Sigler, anden Sæd med Lee. Alt, hvad som udføres af Korn Sæd og Rapsaat, gaar meest til Holland. Ein Pflug Land i det Holsteenske udgjør saa meget som en heel Bondegaards Eiendom, det er omtrent 8 Tønder Hartkorn. Sædarterne i Mersken er Havre, Hestebønner, Vinter Byg, Vinter Hvede og Rapsæd. I Mersken bruges Jorden 20 til 30 og flere Aar uden Hvile og udlegges derefter ligesaa mange Aar.

Troiborg Slot har 4 Taarne (og) er en smuk, anseelig, gammel, grundmuret Bygning med Grave omkring, bygget paa en moratzig Grund fæstet og bunden med Pæle og Muur. Bygningen hviler altsaa paa stærke og grundmurede

hvælvede Kieldere. Bygningen er opført af Peter Rantzov, en Broder af Daniel Rantzov den ældre. Dette Sted med alt sit tilligende (!) Jordegods har Daniel Rantzov faaet til Forærring af Kronen og hans Broder Peter Rantzov tiltusket sig mod andet Gods af F(rederik) 2den og derved faaet de Friheder og Herligheder, som Troiborg har fremfor andre adelige Gotzer. Over Slots Porten ud til Vindel Broen staaer en Inscription saa og Peter Rantzovs samt Catarina von Dahms fædrene Vaabn, tvers i hendes Vaabn Felt horisontaliter sees en flyvende Fisk og paa Hielmen 4 smalle Plumatzer eller Fedre.¹⁾ Nuværende Ejere Cammer Herre Carl Adolf von Plessen og Frue Ida Hedevig von Buckwald. I Porten, som er af Eeg, sees Huller, hvilke de Svenske har skudt derudi i Krigens Tiid. At Troiborg Slot eller samme Sted og Grund har i de ældste Tider i Synden, Vesten og Norden været omgivet med Søe og Moratz, det sees tydelig af det store omliggende Giestland og af den Aae og denes Grene, som løbe giennem samme, dog synes her at have været tørt og lidt høiere Land paa vestlig Side.

Visbye. Kirken er baade indvendig og udvendig smuk og i god Stand. Kirken er tækket med Blye og har et smukt Taarn. Altertavlen har Aars Tallet 1593 udskaaret i Træ og øverst Rantzov Vaabn. Paa et Par Mands og Qvindestade staaer Peter Rantzovs

---

¹⁾ Paa et følgende Blad findes en Afskrift af den hos Haupt II. 630—31 gengivne Indskrift samt en Meddelelse om, at Hovedgaardens Avling er delt i 4 Forpagtninger. Efter Indskriften er den 1854 desværre nedrevne, smukke gamle Gaard opført 1580.

og Catharina von Dahms' Vaabn og Aars Tall 1592; samme Vaabn er i Træ udskaaret paa Døbbefontens Dækkel, Fonten af Eeg, smuk udarbejdet.¹⁾ I Choret forvares et *Kobber Røgelse Kar. Paa den Kalk, som bruges til Syge, som er af Sølv forgyldt, staaer paa dens Stang Knap i h e j v s, ligeledes paa det Støkke af Stangen tæt under Kummen, men neden under Knappen staaer paa Stangen m a r i a. Paa Patellet (Disken) er midt udi de 4 Evangelist Tegn udgravne, og om paa Randen er denne Skrift udstukket (med store latinske Bogstaver): Ecce meum corpus pro vobis traditur alium auferat ut scelerum quod grave fertis onus + Hoc quotidie animo languentes corpus edetis vos memores tanti muneris esse decet.²⁾ Den store *Kalk og Disk er nye og givet af Hr. Ober Marechal Christ. Frid. Moltke og Frue Ida Hedeveg von Bukwald. Paa den ældste Klokke staaer Aars Tallet 1592.

Fra Troiborg den 12. Augusti til Arrild. Paa Vejen kom vi igiennem meget vandrige eller med Ovenvand oversvømmede Steder, hvor Høet enten flød hist og her omkring eller var opsamlet af Vandet i smaa Stakker opsatte paa vaade Grunde, saa at det dog var fordervet og halv raadnet ikke brugeligt uden til at blande i Giødningen. Endelig kom vi til (en) lidet højere beliggende Strækning og forbi

---

1) Afb. hos Haupt II. 634.

2) En fuldstændig lignende Disk i Hostrup Kirke er afb. hos Haupt II. 575. Indskriften kan oversættes: Se mit blide Legeme gives Eder, for at fjærne Brødens haarde Tyngde som I bærer. Denne store Gave bør I mindes, saa ofte I svage i Sind æde mit Legeme.

Laugerup Bye og Laugerup Kroe, hvor der ganske tæt ved og østen for Kroen ligger en meget anseelig steil og stor Høi, noget nær ligesaa stor som den mindste ved Jellinge Kirke i Colding Amt. Paa Vejen havde jeg forhen seet en Deel mindre Høje beliggende paa venstre Haand og forud længere borte paa høit Land en Mængde Høie. I Arrild fik ieg nye Befordring og kom giennem Roost til Branderup samme Dags Aften d. 12. Augusti.

Branderup Kirke og Bye har forud været kaldet Brønderup af de Kilder og Væld, som her findes. Sogne Præsten Hr. Outzen har en særdeles god Kilde, som giver ypperligt klart og rent Vand. I Kirken ikke det ringeste merkværdigt, den er ligesom de fleste Kirker i Hadersleb Amt smuk og i god Stand. Branderup Sogn grændser til en af Arrild Sogns Marker, hvor der i en Moratz har staaet et gammelt Slot kaldet Ørenholms Slot. Hr. Outzen lod for et Aars Tiid siden opbryde de gamle Mure i Grund-Volden, som bestod af utilhugne saa kaldede Kampesteene, hvor der fantes nogle gamle Bracteater.

Agerskov. Kirken anseelig stor med et smukt Taarn og Spir overalt tækt med Blye, indvendig pyntelig men intet af Old-Sager. Kirkens forgyldte Kalk er for kort Tiid siden bortstiolet af Tyve, som her og i alle Kirker i Hadersleb Huus Amter indbrød om Nætterne. I Choret er Tavle over Præsterne siden Reformati- onen. (Den meget utydelige Afskrift er ikke medtaget, da alle de faktiske Oplysninger findes hos Rhode, Samlinger til Haderslev Amts Beskr. S. 477) Pastor Jørgen i Beutoft i Nørre Rangstrup Herred

har været første Autor til Teglbrænderiernes Anlæg og almindelige Bruug her i Nørre Rangstrup, Hvidding og en Deel Miile sydligere hen og det omtrent ved Slutningen af forrige Seculo. Hr. Provst Riise (i Agerskov) havde nogle gamle Mynter . . . . . et Rens eller Els Dyhrs Horn funden her i en Mose og en Deel Naturalia deriblant nogle smukke Petrificata silicea et calcarea (Forsteninger i Flint og Kalk), Rav med Insecter, Rav Daaser, som han selv har udarbejdet, foruden en Deel optiske og katoptiske Instrumenter og Machiner samt mathematiske Instrumenter af ham selv forfærdigede. Her i Præstegaarden forvares de originale Kalds Breve for de tvende første Præster her i Agerskou efter Reformationen; det ældste af 1528 udstæd af Hertugen til Slesvig Christian skreven paa Haderslev-Slot¹⁾, det andet Kaldsbrev udstæd 1592 d. 24. Augusti af Kongl. Raad og Amtmand Hans Blome paa Kongens Vegne, hvorudi Agerskou Sognemænds Valg paa Hr. Peder Jonsen confirmeres. Dette samtlige Sognemænds Valg og Minde er her og in originali.

Nogle Skridt sydøst fra Agerskov sees en Høi kaldet Balders Høi, som nu er til Deels sløifet og pløiet, dog er Forhøiningen endnu merkelig kiendbar. 2 a 3 Mile herfra i Sydøst er en Bye kaldet Balderslev. Det Ord Lev eller Lov betyder Vand, ved Brøgning kaldes endnu det kaagte Vand, hvorudi man indrører Maltet, med det Navn Lou; paa Fransk er lau Vand, men Bønderne omkring ved Paris siger

---

¹⁾ Trykt hos Rhode S 478—80.

lou . . . . .¹⁾ (Et par enkelte nordslesvigske Udtryk samt en Række frisiske Gloser er udeladt. Det kan mærkes, at „paa Amrom forstaaer Indbyggerne intet Dansk, men nogenledes det Tydske“.)

Hvidsted vel (eller) Wittsted Kirke. Kirken har Taarn uden Spir og er blytækt. I Kirken er intet mærkværdigt. Fonten er af huggen Sandsteen. * Klokken har denne Inscription: „Gloria in excelsis deo. M. Bonaventura Refeldt Probst H. Willum Martiens Pastor Michel Jensen und Bartelt Hansen Kirchszhwaren Baltzer Melchior A^o 1653“. Alter Lysestagerne — de nyeste — givet til Kirken af en Skovfoged 1750. De ældre er af 1726.

Hoptrup. I Choret en Tavle over Præsterne Ketel Ivardes, Relig. Rom. cath. 1446, Neok Noæ vulgo Nojesen obiit (døde) 1571, Simon Noæ 1622 etc. Paa Klokken staaer gammel Munke Skrift, men meget ureent støbt og ulæseligt. Inscriptionen er Plat Tydsk, det ieg kunde læse gav tilkiende, at Klokken var kaldet Maria og døbt santo Nicholaus(!) til Ere. Aarstallet var uvidst enten mccccl (1450) eller mccccli (1451).²⁾ Det var særdeles vanskeligt og farligt at kunde komme at besee Inscriptionen rundt omkring. Her er en temmelig god frugtbar Egn, men mange høie Backer og Dale og slem Kirke Vej fra Præstegaarden til Kirken. Kirken er en

---

¹⁾ Endelsen lev betyder Arvegods og har selvfølgelig intet med det franske l'eau (Vand) at skaffe!

²⁾ Efter den hos Haupt I. 366 gangivne Indskrift er Klokken støbt 1476.

Kors Bygning. Det ældste bestaaer deels af hugne Kampesteen, deels gamle store Muursten, de nyere Tilbygninger er af mindre Muursten; midt paa Kirken er et lidet Taarn-Spir, hvori Klokken hænger. Taarn og Kirke-Tag er tækt med Blye.

Wilslev¹⁾ Kirke. Hr. Windekil, hvis Søster er Cammer Jomfru hos Prinsesse L(ouise) A(ugusta). Over Dørren i *Gitterværket fra Choret er baade inden og uden i en Sløife i Træ udskaaret: „Andreas Boisen Kerksvar. Anno 1560 | Magister Georius Boetius pastor — huius loci et præpositus | Jes Raven Kerksvar 1560“ (Under Indskriften, der er i Versaler, er tegnet tre Vaaben, vel sagtens Præstens og de to Kirkeværgers). Paa *Skriftestolen i Træ udskaaret med ophævede Bogstaver: „Paulus Zoega | past. hu. | loci 16 | 78 |“ og dette Vaaben (Zoëgas). Egnen her er god og frugtbar, men endnu bedre og mere cultiveret i Halke Sogn.

Halke Kirke. Hr. Dannefær. Her intet mærkværdigt. Døbe Fonten støbt af Malm med Munke Skrift, som formedelst ureen Støbning var ulæseligt.

Øsbye Kirke. Her aldeles intet af Oldsager uden et Par gamle *Munkestole i Choret. Paa nordre Væg et Epitaphium over „Simon Bertelsen, fri Besiddere paa Sparrelund, fød Mortensdag 1637 døde d. 19. October 1727 med sin Hustrue Kierstina Simonsens fød d. 14. Junii A. 1650 og døde d. 15. October 1727 levede tilsammen i k(jærligt) Ægteskab 62 Aar og efterlod sig 4 Børn: Sara Holstes, Hr. Paul Holstes til Wested hans Hustru, Bertel Simonsen Kongl.

¹⁾ Fejlskrift for Vilstrup.

Skourider i Weding og Rangstrup Herreder, Andreas Simonsen Kongl. Majestets Krigs og Lands Commisarie saa og Huus Foget udi Hadersleb Amt og Hans Simonsen Kongl. Majestets Justits Raad og Amtmand over Assens og Hingsavls Amter saa og over Rytter Destrictet i Fyen. Til Efterminde opsat af bemeldte Hans Simonsen.“

Grarup, Annex til Starup. Kirken er liden, har et lavt Taarn, hvis Spir er tægt med Spohn; det øvrige Kirketag er deels tægt med Blye deels med Tagsteen. I Kirken intet merkværdigt, Klokken er i senere Tiid omstøbt, nede i Kirken staaer et gammelt Mariæ Billede.

Starup. Kirken har et lavt Taarn med Spir, overalt tækt med Blye. Klokken er liden og støbt om for 12 Aar siden. Altertavlen har Aars Tall 1616 og 1615 udskaaret med ophævede Tal i Træet. Paa Skrite (Skrifestolen?) staaer M. G. B. og det samme Boetii Vaabn Skilt som i Wilslef saa og M. H. A. Anno 1565 og dette (et Skjold med et Anker). Paa sydlig Side Muur i Chor Aabningen en malet firkantet sort *Tavle hvor paa malet et Vaaben, som paa Hielmen har 4 Paafugl Fiedre, men Insignia i Feltet ere udslidte. Neden læses (med Versaler): „Hir licht begraven de erbaren | und erentfesten Hans Blome | Jurgens Sone den Got gnedich und | barmhartig si und starf im Jahr | Anno 1565“. Paa det *Stolestade nest Choret til sydlig Side (Aarstallet 1558 og et Skjold med Slægten Møtes Vaaben). Paa *Qvindestadet i Træ udskaaren (et Skjold med Slægten Blomes Vaaben.) Nede i Gangen en *Marmor Steen, som har denne

Inscription (i Versaler): „Hier licht de edlle unde erendtfesten Jurgen Möte mith sin bede Husfruen Dorote Blom szeliger Jurgens dochter van der Skonhorsth. Emerens Powisch szeliger Wolf dochter van Elerstorp. Anno 1590¹⁾“. Klokken i Taarnet er meget liden og omstøbt for faae Aar siden. Kirken er bygget af Kalksteen, som er hulrige og (inde)holde Petrefacta (Forsteninger)²⁾. Taarn Muuren er af Muursteen. I Choret et *Epitaphium over Johannes Ancharii ecclesiarum Starup et Grarup pastor et conjugue Rachael Ivare Corvini filia ille obiit A^o 1602 20 iunii ætatis 75 illa vero A^o 1611 ætatis 78. Nede i Kirken paa nordre Væg et anseeligt smuk Epitaphium over Hr. Pastor Sebastian von Saldern geböhren in Apenrade d. 17. Febr. 1671, von der Welt entschaidet d. 25. April 1748 im 78 Jahr og i det 49. sit Embeds Aar. Hoc epitaphium Caparus a Saldern ut filius et successor posuit A^o 1750; uxor Sebastiani v. Saldern erat Eleonora nata Lohemann (C. v. S. oprejste dette Epitafium som Søn og Efterfølger 1750. S. v. S's. Hustru var E. født L.) Deres Ægteskab gav dem 7 endnu levende Børn, som var: Caspar v. S. pastor loci, Friderich v. S. Kapitain, Sebastian v. S. Leutenant, Helena Pastor Cramers Frue, Jomfru Hedewig Eleonora v. S. og Jomfru Sophia v. S. De øvrige 6 ere forhen bortdøde.

---

1) En Tegning af denne Sten, der er smykket med Mandens og hans to Hustrus Vaaben, findes i Nationalmuseet.

2) Materialet er Fraadsten (Kildekalk).

Moltrup. Kirken har et lavt Taarn, er overalt tægt med Blye. I Kirken aldeles intet af Oldsager uden et lidet catolsk Altere med Fløj Dørre, hvori staar et harnisket Billede med Kappe hengende over høire Skulder, med høire Haand løftes Kappen op ved høire Knæ, og i venstre holdes et Sværd. Haaret er temmelig langt, Ansigtet ungt og en Hue lignende en Hat paa Hovedet¹⁾. Fonten er af huggen Kampsteen. Her i Sognet i Kreisel Skov sees kiendelige Rudera af et Slot.

I Annexet Bierning er ikke noget mærkværdigt i Kirken, men i Skoven Rudera eller Grunden af et gammelt Slot.

Aastrup. Her i Kirken aldeles intet mærkværdigt, den er af samme Architectur omtrent som Moltrup dog overalt tægt med Blye. Klokkerne vare utilgiængelige, de skal dog i senere Tider være omstøbte. Paa Kirkegaarden et stor Lind-Træ omblæst og liggende længs Jorden. Hoved-Stammen har skudt Rødder i Jorden og opskudt 3 mægtige høie Stammer . . . . Egnen er meget frugbar, (!) de høieste Banker giver frugtbare Agre.

Vonsbek Kirke og Sogn har i ældre Tider været kaldet Odensbek. Præstegaarden har været kaldet Korsbrødregaard, siden i Udtalen forandret til Caspergaard. De Caspergaarder har faaet deres Navn af denne Præstegaard, thi deres Stamfader Claus

---

¹⁾ Helgenbilledet, der forestiller St. Krysogonus, er endnu bevaret (afb. Haupt I, 369); selve Alterskabet synes derimod at være forsvundet.

Jensen, som succederede sin Fader Jens Clausen, tog det Tilnavn Caspergaard. I Præstegaarden forvares nogle gamle Pergamenter. Et af 1467; det er plattysk og udstæd af Nicolaus Biskop til Sleswig og tillige undertegnet og forseglet af Hr. Petrus Laurentii Sangmester, Detleff Wulphen Domherre til Hadersleue og Eggert Heitman Borgemester sammest. Det angaaer en Gaard med tilliggende, hvilken Kirke Herren (Sognepræsten) Asser til Wonsbek udlejer til Enken Gunner Peders og hendes arvelige Sønner i 4 Aar, og Hr. Asser forbinder sig der at lade bygge et Huus. Seglene vare alle borte. Nok et andet Pergament paa Plattysk af Aar 1515 Onsdagen efter den Søndag, da man synger Invocavit (d. 28. Febr.), er et Tingsvidne angaaende nogle Jorde og Ejendome tilhørende Caspergaard. Nok et Pergaments Brev udstæd paa Dansk af Cristoffer Nielsen Cannik i Hadersløff og Sognemænd i Odensbek Aar 1514 angaaende Odensbek Kirke Regnskab og en Tofte, som ligger Norden for Odensbek Kirke, som forhen i 40 Aar var brugt til Præstegaarden af Sogne Presten Hr. Sylvester og ligeledes før hans Tiid og derfor ligeledes ved 12 Dannemænd tilkient Hr. Jens Søvensen Præst og Capellan i samme Sogn. Et Skøde af 1652 udstæd ved Hadersleff Ting af Herretsfogeden Ennewold Boldich og Sandemænd, det er skrevet i(!) Dansk.

Alter Tavlen er af 1625 og Prædikstol 1623. Paa Skriftestolen er udskaaet i Træ 1647. M. Johannes Rotloben præpositus. Claudius Johann. Caspergaard. pastor. Paa sydlig Sidemur af Chor Aabningen er nedad til Stolene opsat et(!) gammel catolsk

*Altertavle forestillende Christi Korsfæstelse og disse Helgener St. Andreas, Sta. Maria, Jhs. Xps., Sta. Maria Mardalena (!), Sta. Anna, Sta. Catharina. Til nordre Side af Chor Aabningen en meget kostbart (!) og overalt forgyldt *Alter Tavle forestillende Jomfrue Maria staaende i en Gloria med Barnet paa Armen og en halv Maane under Fødderne. Neden under denne Gloria forestilles en catolsk Geistlig skalled oven i Hovedet og staaende i en Prædikstoel og ved Siderne dels staaer dels knæler Tilhørerne, foran til højre en Pave med 3dobbelte Krone, til venstre tvende Konger eller Førster med Krone paa Hovederne samt Bisper, Cardinaler og nogle i Harnisk. I Fløidørrerne Christi Fødsel, Omskærelse og Joseph samt Mariæ Flugt med Barnet etc. Nede i Kirken et stort catolsk *Alter med malede Fløidørre, i Midten af Alteret staaer St. Andreas holdende en udslagen Bog i begge Hænder; neden under staaer: Sanctus Andreas ora pro nobis (St. A. bed for os.)¹⁾ Paa *Klokken staaer A^o 1572. Over Sacristi Døren hænger en Tavle hvorpaa Præsternes Navne, som her har været fra 1525.²⁾

Vonsbek Sogn er meget fordeelagtig beliggende mod Havet og derfra kan sees Hadersleb Bye og mange Kirker der paa Landet. De har beqvem Losse Plads til deres Producter at føre til Søes til Hadersleb. Egnen er overmaade frugtbar, leeret og mergelartet, har got England og Agermark. Agermarken

---

¹⁾ Dele af den første og den sidste Altertavle findes paa Museum vaterl. Alterth. i Kiel.

²⁾ Ikke medtaget; jfr. Rhode S. 284 ff.

bruges gemeenlig 6 Aar og hviler 5 à 6 Aar; først saaes Havre, saa Boghvede, saa Rug, saa Byg 2 Aar og sidste Aar Havre. Ved Præstegaarden er Agerlandet indeelt i 13 Tægter, hvoraf 7 pløjes og 6 hviler; første Aar Havre, saa Erter, saa Byg, saa Boghvede, saa giødes til Rug, derefter Byg, saa Havre. Der føres 48 store Læs Møg paa 1 Td. Land, hvert Læs omtrent beregnet til 5 Tønder. Undertiden saaes der og Hør Frøe i Steden for Byg i Ertestubben uden Gøde; i Aaret 1773 avledes 24 Lispund tilberedet Hør efter $5\frac{1}{2}$ Skieppe Sød, hvortil udfodres omtrent 4 Skiepper Byg- Land. Hør Frøe saaes nesten allesteder her paa Østerkanten.

Fielstrup Kirke og Sogn. Kirken er anseelig og stor, har et høit Taarn med Spir, udvendig overalt nylig i Stand sat og tækt med Blye. Her er ingen Oldsager. Paa Altertavlen staaer A^o 1617, paa de fleste Stolestader 1635. Paa Skriftestolen staaer „Hr. Bonaventura Refeldt Probst Hr. Georgius Barsonius Pastor“. Klokkerne ere i sildigere Tider omstøbt. Fonten er af huggen Kampsteen. Under *Loftet, som er indlagt med Løvværk, staaer denne Inscription: „Anno 1648 haver M. Johannes Rotleben Provost oc Hr. Jorgen Barsø Sogen Prest ladet dette renovere oc oplegge Jens Ovdsen i Haw Kierkwerge“. Et andet Sted under Loftet neden i Kirken staaer A. D. 1551, dernest staaer: „Her Ivren Barsø Sogen Her til Fielstrup Kirk. Renoverit 1761 Hr. Mathias Meiland Nis Thuseng K.-verger.“ — For en Deel Aar siden har Præsten Hr. Meiland faaet Præstegaarden udskiftet fra Bønderne. Her er frugtbar Egn, men (den) dyr-

kes ikke paa bedste Maade af Bønderne. Præstens Ejendome dyrkes fordelagtigere.

Aller Kirke. Hr. Hansen en brav og god Mand. Her er aldeles intet merkværdigt; i Annexet Taps ikke heller. Eggen her er meget frugtbar, Udskiftningen har bragt adskillige Uleiligheder med sig.

Tystrup Kirke. Hr. Bertelsen en svag og skrøbelig Mand. I Kirken en catolsk *Altertavle med Fløi Dørre og meget Billedhugger Arbeid forestillende Christi Lidelse med megen ægte Forgyldning. Her er tvende Par Alter Lysestager; et Par af 1755, Jens Hansen, Knud Lauritsen juratis (Kirkeværger). Det ældre *Par af 1615 M. Peter Nissen pastor. Neden paa *Altertavlen staaer: „M: Mich: Stichelig præp (ositus) A^o 1709 er dette Altare illumineret. Peter Lag. Straarup pastor.“ Nede i Gangen paa et Stolestade er i Træ udskaaret disse Vaabn (kun Slægten Holks Vaaben er tegnet). I Gangen neden under oventegnede Vaabn ligger tvende gamle, blaagraa *Marmor Gravstene. Paa den ene staaer følgende Inscription med ophøjede Bogstaver: „Anno d . . . . . 541 den 4 dach na hillige Chrisnis dach starf selige Claues Emichsen van Tustrupgarde dem got gnade amen“. Paa den anden Steen staaer med samme Slag Bogstaver (hovedsagelig Minuskler med enkelte Versaler) „Anno domini 1554 de 14 dach na sunte Johannis wort selige Erich Emicsen Claues sone van Tustrupgarde geslagen dem got gnade amen“. ¹⁾ Paa

---

¹⁾ Af begge disse Sten findes der Rentegninger i Nationalmuseet. Paa den første er udhugget Slægterne Emiksen og Holcks Vaaben, paa den sidste kun Emiksens.

et Stolestade er malet Hr. J. B. R. og Fru A. L. v. M. Vaabn og Aars Tal 1724 (Vaabnene er Johannes Reimers: En sort Grif i blaat Felt, som Hjemtegn en Grif med en grøn Krands og Münchhausens: En sortklædt Munk i blaat Felt og en Munk som Hjemtegn.)

Annexet Jendrup (Hjerndrup) intet merkværdigt.

Heils. Kirken er liden, til største Deelen bygt af hugne Kampesteen, har et lavt Taarn med Spir. I Kirken intet mærkværdigt af Oldsager, allene paa et af Qvindestaderne staaer samme tvende Vaabn i Træ udskaarne som i Tystrup Kirke (Holk og Emiksen) og derhos ved hvert Vaabn disse Bogstaver F. E. B. Altertavlen har Fløjdørre og meget Billedhugger Arbeid forestillende Christi Lidelses Historie efter catolsk Maade. I Gangen har lagt en Gravsteen, paa hvilken var indhugget en harnisket Mands Billede og hans Frue, som nu af Hr. Lassen (Sognepræsten) er bleven nedlagt under de Muursteen, med hvilke Gangen er jævnt belagt. Denne Gravsteens Inscription har lydet over en Joachim Breide de Worgaarde og hans Frue. 1571 a. 1575. Paa *Klokken staaer Aarstallet 1553.

Heils-Minde er en Viig eller Fiord, som holder brak Vand, men har fordem holdet sødt eller ferskt Vand og var da meget fiskeriig. I de Tiider var den smalle Aabning mellem Havet og Søen med Sluus Værk afsondret fra Belt-Søen, saaledes at Sluus-Portene lukkede sig, naar Havet reiste sig høiere end Indsøens ferske Vand, men aabnede sig, naar Indsøen blev høiere end Havet. Der var ved Sluusværket en Broe til almindelig Overfart, men alt dette blev med

Tiden forfalden og ikke holdt i Stand, saa at Havet nu gaaer frit ind i Søen, hvorudover der nu ikke kan opholde sig fersk Vands Fiske, ikke heller Hav-Fiske uden allene Aal og Reger, som kaldes her Purrer. Sluusværket skal efter gamle Folkes Sigende være bortskyllet for omtrent 80 Aars Tiid siden. Munden er omtrent 60 Skridt eller et Flinteskud breed, omtrent ligesaa langt og har henved 15 Alne dybt Vand, men Indsøens Dybde er høist 3 a 4 Alne undtagen i Renden, hvor Strømmen af Aaen gaar. Thi Aller Møllevand løber i denne Søe.

Annexet Weistrup. Her er intet merkværdigt, uden at der er fordem fundet en Pergaments Seddel i Alterbordet ved nogle Reliquia, hvorpaa var en Inscription, hvis Indhold gav tilkiende, i hvad Aar og af hvem samt hvilke af Helgene til Ære, Kirken var bleven indviet og med Reliquia forsynet.¹⁾

I Heils Sogn ved Skoven nær ved Stranden er en liden kongelig Forpagter Gaard kaldet Wargaarde, har fordem (været) beboet af de Brejder, har fordem havt Graver og Vindbro, som nu er aldeles forfalden. Den nylig giorde Udskiftning skal have kostet Bønderne omtrent 1200 Rixdaler, og de vil dog nu have det omgiort.

Stenderup. Hr. Biørnsøn, en lærd og brav Mand, har været Hører. I Kirken er intet af Oldsager uden en Tavle over Præsternes Navne.²⁾

---

¹⁾ Jfr. om denne Alterindvielsesseddel fra 1471, der urigtig sættes til 1071, Rhode S. 384 fl.

²⁾ Ikke medtaget, jfr. Rhode S. 369—70.

Bierte. Hr. Magister Kleist, doctus asinus (en lærdt Æsel!). Magist. Kleist har et Bibliothech af 10000 Volumina og deriblant mange gamle, rare Bøger, han har og nogle rare, dog ikke meget gamle Penge; af de 8 Skill. Stokker, hvorpaa staaer Fridericus 6tus, har han 5 Rdlr. Nogle gamle Breve angaaende Præstegaarden. I Kirken intet synderligt merkværdigt. En Deel Præsters Navne, som har været her før og efter Reformationen, er følgende.¹⁾ — I en Mands Hauge her i Byen en stor Steen Dys, hvorpaa en overmaade stor hedensk Alter-Steen.

Wonsyld Kirke. Hr. Federsen, er fød i Tønder Amt, hans Kone er Søster til Boj Boisen i Tønder, som har anlagt Blonde Fabriqve i Tønder og sorte Knipplings-Fabriqve i Plön. I Wonsyld Kirke intet synderligt merkværdigt, allene en Tavle over Præsternes Navne. 1. Hr. Reimarus har lært i Wonsyl og Dalbye 1070, derefter og i Weistrup Menighed. Thi Weistrup skal være bygt A^o 1071, saasom dette Aars Tal er seet paa et Stykke Pergament skrevet med gammel Munke Skrift indsvøbt tilligemed Reliqvia i Rulleblye i Alteret, da det blev repareret 1665.²⁾ Efter ham, som her muelig har været den første christne Lærere, kan ikke findes nogen Præstes Navn i nogle 100 Aar.³⁾ Paa *Klokken staaer: „Dorthe Daa haver ladet denne Klokke støbe og givet til Wonsild Kierke. Anno 1588“. — I Annex Kirken Dalbye aldeles intet merkværdigt.

---

¹⁾ Ikke medtaget, jfr. Rhode S. 363 fl.

²⁾ Jfr. om dette fejlagtige Aarstal foreg. Side Anm. 1.

³⁾ Resten ikke medtaget, jfr. Rhode S. 354 fl.

Ødis Kirke. Klokkerne i Taarnet har ingen Inscription. Paa et *Stolestade paa Qvinde Siden er i Træ udskaaet disse Vaabn (Slægterne Munk (Tre Roser) og Lindenov). I Choret under trende Qvindestader ligger en hvidagtig Marmor Gravsteen, lang $6\frac{1}{2}'$, bred $4\frac{1}{2}'$. Ved Gulvenes Optagelse fik ieg Inscriptionen og Vaabnerne at see samt noget af Hovederne af 3 Personers Billeder nemlig en Herre i fuld Harnisk midt imellem tvende sine Fruer. Inscriptionen var med fordybede Bogstaver (Minuskler), oven over hans Hoved stod Christoffer Johanssen. I høire Sidelinned stod for den Frue til høire Side (flere usammenhængende Ord). Den nederste Linned var denne: „Anno 1539 got si gnedich Anno 1546“. Til venstre Side ved den anden Frue: „vor . . . . . Clawes Bille docter“. Oven over Hovederne stod disse (Rantzovs, Lindenovs og Billes Vaaben), neden under Føderne disse (Blomes, Rosenkrans', Ulfstands Vaaben).¹⁾ — Til Ødys Sogn skal i forrige Tiider have lagt 5 Herregaarde, men nu er her ikkun 2.

Frørup Kirke, Annex til Steppen, mest bygt af hugne Kampesteen har Taarn og Spir. *Klokkerne ere af senere Tider. Midt i Gangen op imod Choret en graalig Marmor Gravsteen $5'$ breed $8' 3\frac{1}{2}''$ lang, hvorpaa denne Inscription neden under Billederne med op-højede Bogstaver (Versaler): „Her ligger begrafven erlig oc

---

¹⁾ Den endnu bevarede smukke Sten er lagt over Christoffer Johansen Lindenov til Fovslet og Drenderup (d. 1585) og hans to Hustruer Margrethe Bille og Ide Rantzov. — Selve Stenen er fra c. 1550 og altsaa, som det ofte er Tilfældet, hugget, medens Manden endnu levede.

welbyrdig Mand Mogns Kaas til Brendure som døde den 28. Avgusti oc blef begravnen den 26. Septemb: Aar 1582 med tvende sine Høstruer erlige oc welbyrdige Frue Fru Doritea Sestede som døde den 9 Feb: oc blef begravnen den 17 Mart: Aar 1579 oc erlige oc welbyrdige Frue Fru Anne Rantzov som døde den — oc blef begravnen — Aar — Gud gifve dennom en gledelig Opstandelse til det evige Lif.“ (Skitse)¹⁾

Steppen Kirke. Paa Altertavlen staaer udskaaret i ophævede Characterer 1612. Paa Prædikstolen „1558 M. Johanis Forstius H. Jesper Brun P. Nis Jeps(øn) Anno 1558“. Paa øverste *Mands Stade er i Træ udskaaret disse Vaabn (Abildgaard og Rantzovs). Paa et Qvinde Stolestade lige overfor anførte Mandsstade staaer Ulfeldt Vaabn af samme Billedsnidder Arbeid. Kalk og Disk af Sølv forgylt. Paa Kalken staaer (Haupt I. 382).

Sommersted Kirke. Her er aldeles intet mærkværdigt. Paa Altertavlen er malet H. Arent Bokard(?) Præpositus og Peter Wøldike 1725. Kirken har et lidet Spir paa østlig Ende af Taget, men intet Taarn. I Spiret hænger Klokken, som ieg ikke kunde komme til. Refsø, en Pentionair Gaard ligger i Sommersted Sogn.²⁾

Maugstrup. Her i Kirken, som er i ganske god Stand og har et lavt Taarn med Spir tægt over alt med Blye, (er) intet mærkværdigt. Paa Klokken (Haupt I. 369). Paa Kalken staaer A^o. 1648.

¹⁾ Rentegning i Nationalmuseet.

²⁾ Ved Pensionærgaard forstodes en større kgl. Lade-gaard.

Jegerup Kirke, Annex til Maustrup. I Kirken intet merkværdigt uden et gammelt Mariæ Billede af Træ og en Mands Helgen holdende en Kalk i den høire og en Bog i venstre Haand. Paa Klokken er ingen Skrift. Paa Kalken staaer „Niclas og Dorothea Peders fra Woyens Anno 1665 til Guds Ære oc Kirkens Zird hafver dete forærit til Jegerup Kirke.“ Her ikke langt fra Kirken paa vestlige Side trende store Jorddysser, ligesaa paa Vejen fra Maustrup hid saaes vidt omkring en Deel Jorddysser. — Voyens er en Pentionær Gaard i Jegerup Sogn beliggende. — Jeg saa her i Jegerup Bye en meget slet Omgangs Maade med deres Møgdynger, hvilke de lade ligge saaledes, at all Saft og Kraft bortflyder til ingen Nytte; de blande en Mængde Lyng iblant Møget, hvilket skal hindre, at det ikke alt bortflyder, og skal da og hielpe til at forøge Giødningen.

Paa Veien fra Jegerup til Schrydstrup sees mangfoldige Jord Dysser overalt paa Marken. Veien herfra til Scrydstrup gaar igiennem en skarp Hedeegn. Scrydstrup Kirke . . . er liden mest opbygget af hugne Kamp Steen. Muurtaarn med Spir tægt med Blye, en liden Deel undtagen, og ligner Jegerup Kirke. I Kirken var intet merkværdigt, uden at Altertavlen var til Anseende giort i de catolske Tider; i Midten en gammel kroned Mand holdende for sig et Billede forestillende Christum paa Korset og til høire Side Maria med Barnet, til venstre et Billede med Turban paa Hovedet lignende et Qvinde Billed holdende i Høire en liden rund Kumme og et lidet, dog større Beggere i venstre Haand. I Fløjene Apostels Billederne. Nede

i Kirken et Helgen Billede forestillende en Mand i fuld Harnisk og togatus, krollet Haar og et Klæde bunden om Hovedet, i Hoire et Skiold, i Venstre en Stok; udgives for Biskop Magnus af Ribe.¹⁾ I vestlig Hjørne et siddende Mariæ Billede. Paa Kalken staaer Aars Tallet 1728. Her ude i Marken kiendes Grunden af et gammelt Herre-Sæde.

Nustrup. Kirken er temmelig stor, bygt af hugne Kampesteen, tækt med Blye; Taarnet af hugne Kampe Steen neden, det øvrige af Muursten, Spiret tækt til deels med Blye deels med Spohn, det øvrige Kirke Tag overalt tægt med Blye. I Choret er en smuk Altertavle (afb. Haupt I. 411). I Middelgangen en *Marmor Gravsteen med denne Inscription: „In diese Schlaf Kammer ruhet der wolehrwürdiger und hochgelehrter Magister Petrus Jior dt weiland Archidiaconus in Hadersleben 11 Jahr und darnach Pastor in Nustrup Kirkspiel 6 Jahr ist sehlig entschlafen in Martio A^o. 1659 seines Alters XXX(!) Jahr. Auch ruhet hier sein Successor . . . Hr. Johannes Welleius weiland Pastor hier in Nustrup . . . Jahr, ist seehlig entschlafen den 2. Janr. A^o. 1692 seines Alters 61. Desgleichen die gros ehe(!) und viel tugendreiche Frau Dorothea Ölegardt von Ahlefeldt die mit dem ersten Eh^e Herren swei Söhne und einen Tochter mid dem andern 4 Söhne und ein Tochter gezoiget ist in dem Herren entschlafen A^o. 16.. ihres Alters . . .“ Midt oven over Inscriptions Rummet eller Tavlen staaer Ahlefeldt

---

¹⁾ Vistnok S. Chrysogonus, jfr. Beskrivelsen af et lignende Billede i Moltrup S. 122.

Vaabnet med dets Hielm Tegn, oven til høire Side P. H. Hr. Jordts Vaabn, Forparten af en Hiort og Hielm uden Hielmtegn. Wellei o: Vedels Vaabn er dette (Skitse). — Præstegaarden afbrændte for faa Aar siden. Ilden brød ud paa trende Steder om Natten, saa at Provst Wang og hans Familie fik saa got som intet reddet. Nu har han igien opbygget en smuk og vel indrettet Præstegaard, hvor til der er en smuk Hauge indrettet af bemældte Provst Wang. Klokkerne ere af senere Tidens Alder og var utilgiengelige.

D. 27. Aug. Oxenwad. Her i Kirken aldeles intet merkværdigt. Altertavlen er af 1639. Paa tvende Stolestader nemlig et Qvindestade og et Mandsstade er i Træ udskaaret (Slægterne Reventlovs og Rantzovs Vaaben). Klokkerne i senere Tiider omstøbte.

Jels, Annex Kirken. Over Indgangen er en Løve udhuggen i Steen. I Kirken et gammel catolsk Altertavle, sterk forgyldt, men ingen Skrift eller Vaabn; ved Klokkerne intet merkværdigt. Paa de tvende østlige *Grund og Hjørne Steene er udhugget tvende Menneske Ansigter, paa en Steen i nordre Muur sees ligesom en Musling. — Et lidet Stokke Vej østen til norden fra Oxenwad Bye sees endnu Kiendetegn af Byggestedet, hvor fordem Tovskovlund har staaet. I Jels Sogn østen fra Jels Bye $\frac{1}{2}$ Fierding Vej sees endnu Stedet, hvor en Herregaard har staaet; det kaldes nu Voldstedet, og der sees Pælene i Neder-Søe af en Broe over Søen til Ladegaarden, som nu er en stor Bondegaard.

Østerlinned. Her er aldeles intet merkværdigt i Kirken, som er liden og har allene et lidet Taarnspir

paa vestlige Tag, hvorudi hænger en liden *Klokke, paa hvilken er ingen Inscription. Kirken . . . (er) byggt af hugne Kamp Steen, tækt med Blye.

D. 28. Rødding. Hr. Niels Tøxen, en retskaffen, brav og fornuftig Mand. I Rødding Kirke aldeles intet merkværdigt. Altertavlen er fra catholske Tider med daarligt Billedhugger Arbejd (afb. Haupt I, 417) uden Navn, Inscription eller Aars Tal. Kirken meget liden, bygget deels af Muur, deels af Muursten (!)¹⁾, har intet Taarn; Klokken hænger i østlige Ende under et Klokke Skur og er omstøbt forrige Aar; i en Kampesteen i østlige Muur er udhugget ligesom et Aftryk af et Menniskes Fodblad. — Fra Østerlinned hid kom ieg igiennem et vidtløftig Heedeland. Marken her i Rødding bestaaer meest af Sand og Leer og Mor, nesten overalt meget steenig, her findes og adskillige Mergelarter. Her er overflødig Skovbund dog ingen fulkommen nyttig Skov uden Ejendomenes. De Gaardes Beboere, som ere deres Skove egenraadige, kaldes Ejendomere til Forskiæl fra kongl. Fæste Bønder.

Annexet Skrav. Kirken bygget af hugne Steen, i Kirken intet merkværdigt. Paa Klokken staaer med Munkeskrift (Haupt I. 420). I en Steen i øster Ende . . . er udhugget tvende Ansigter. Sognets Marke ere deels sandig, men tienlig til Rug Sæd, dels leeret og siid; her findes og Mergelarter. Ved Skrav Kirke har lagt Skrav Gaard. I Skrav Sogn i den østre Ende af Skov-Engen ned mod Konge Aæn, som gaar om ved Skodborghuus, skal have været en

---

¹⁾ Hovedmaterialet er huggen Granit.

adelig Gaard kaldet Adover v. (eller) Blaabesk(?), hvorfra endnu sees Rudera¹⁾. Herfra over Aaen til den anden Side til Munke Mølle har været en Steen Broe; paa denne Side for 50 Aar siden laa en stor firkantet Steen med ophøiet Skrift. Steenen blev sprængt af Las Andersen i K(jøben)hoed, i Gaarden ligger endnu et Stokke af Stenen.

Skodborg. Kirken er stor, bygt af Muursten, dog ere Grundstenene af hugne lange Kampesteene, Taarn-Spiret og Tag overalt tækt med Blye. *Klokken er nye og omstøbt i Husum 1717, i Kirken intet merkværdigt. — Skodborg Aae har tilforn havt sit Løb imellem Skodborghuus Borge- og Ladegaard, saa at Borgegaarden har lagt paa sydlig Side af Aaen, og Gaarden i den Tiid har lagt til Skodborg Sogn. Men siden har Aaen giennemskaaret og taget et andet Løb aldeles sydlig om Skodborghuus, da Gaarden derefter er lagt til Wejen Kirke. Skodborg Sogns Jordsmonne ere af lige Beskaffenhed med Skrav Sogn. Reisen til Skodborg gjorde ieg med Hr. Tøxen og tilbage igien til Rødding.

D. 30. Augusti befordret fra Rødding til Lintrup. Hr. Boisen, en gammel Mand, hans Søn er ham adjungeret. I Kirken intet synderligt merkværdigt. Altertavlen er et Steen-Epitaphium, som er bleven indrettet til Altertavle; i Midten er Lidelsens Historie

---

¹⁾ Højere oppe mellem Notitserne fra Kirken er senere tilføjet: „1100 Favne til vester fra Adover har lagt en Gaard, Hyomgaard kaldet, ved 3 Høie i Skoven, hvorfra Rudera og Muure endnu kiendes“. Det mystiske Voldsted Adover kendes ellers ligesaalidt som Hyomgaard.

afmalet og findes derpaa Aarstallet 1692. Alterets støbte Malmstager givet af en Bagere i Kiøbenhavn og hans Kone 1705; paa Stagerens Fod ere 3 Løve Billeder holdende hver et Skilt, paa et Skilt er Inscription med Givernes Navne, paa et andet en Kringle og et Hvede Brød, paa et 4 Runde Brød eller et stort Brød.¹⁾ Paa Klokken (Haupt I. 409). Paa østlige Taarn Muur et Ansigt udhugget i en Kampesteen.

Annexet Hierting. Kirken er liden og ringe. Klokken hænger i en Stabel, her var ingen Stige, saa at ieg ikke kunde komme til Klokken, i Kirken aldeles intet merkværdigt. I Lintrup Sogne er en Pensionair Gaard, Tornumgaard kaldet. I Byen Dover her i Sogned ved Folding Broe har været en Kirke i den keiserlige Tiid.

Hygom. Kirken stor og anseelig, med Taarn og Spir overalt tækt med Blye. I Kirken ingen Alderdoms Levninger. Klokkerne ere i senere Tiid omstøbte.

D. 31. Foel vel (eller) Füel. I Kirken intet af Oldsager. Klokkerne har hverken Aars-Tal eller Inscription. Egnen her i Sognet er meest sandig og ikke synderlig frugtbar, dog er en urigtig Agerbrugs Maade meest skyldig derudi. En Agermark bruges 5 Aar og hviler i 5; de har ikkun liden og maadelig Engbund og samme dyrkes ikke, men overlades Naturen, og Udgrøftning forsømmes. At Landet her

---

¹⁾ Efter Haupt I. 409 skal Stagerne være skænkede 1702 af Københavns Bagerlav, der 1705 gav et Par andre Stager til Hjerting.

kan gøres frugtbarere, beviises af nu værende Præstes Indlukker; dog har han sine meeste Jorde eller Marke i fælles med de andre, thi her er ikke skeet nogen Udskiftning. Mergel findes her i Mængde. Oldenborre Orme gjør stor Skade i Agrene.¹⁾ Paa Veien fra Foel til Gram saaes Agrene oprodede af Sviin, som fortære Ormene.

Gram. Her i Kirken intet af Oldsager; allene paa et *Stolestade staaer disse Vaabn (Detlef van Bocholt [Buchwald] og hans Hustru Fru Annes samt Aarstallet 1556). Paa Herskabets *Stolestade (en meget stor Mængde af Gramgaards Ejeres og deres Hustruers Vaaben og Anetavler er her skitserede.)

Høierup Kirke ligger høit; i Kirken aldeles intet merkværdigt. Her i Sognet i Arnum Bye en god Kroe og en Pensionair Gaard, hvortil er megen Eng Bund. Derfra kiøbe Bønderne her i Sognet og Arnum Bye en stor Deel Høe.

D. 1. September. Wodder. Præsten Hr. Overbek male audit (hører slet). Kirken pyntelig uden og inden, med Taarn og Spir tækt med Blye. Altertavlen fra catolske Tider (Haupt I. 428). Ved Siden af Chor Aabningen hen ved Prædik - Stolen er St. Laurentii Billed indsat i en Fordybning i Muren. Paa *Klokkerne er ingen Skrift eller Aars Tall.

Roager. Her i Kirken aldeles intet merkværdigt allene en gammel *Altertavle opsat paa nordre Væg i Choret med Mariæ Billede og tvende Helgene.

Hermed standser den egentlige Dagbog for 1775. Uden Forbindelse med den øvrige Rejse er indført en

---

¹⁾ Jfr. Danske Atlas VII. 175.

Notits om Runestenen ved Haverslund og en — rigtig — Læsning af dens Indskrift.¹⁾

II. 1776.

D. 14. Junii fra Kiøbenhavn og ankom til Hadersleben d. 19.

I Hadersleb Raadstue Archiv er ingen originale Documenter i Behold hverken af deres Stadt-Recht eller Privilegia. De har haft deres første Stadt-Recht af Hertug Waldemar af Slesvig A^o 1292, men samme tilligemed Privilegia ere ved Krigsluen opbrændte før C(hristiani) 4ti Tiid. Samme Konge har derfor givet dem Confirmation 1639 paa samme Stadt-Recht efter de Oplysninger, som der fra andre Stæders Documenter kunde fremviises. 1627 d. 18. September skeede den store Brand, som ødelagde over det halve af Staden; dette beviises af et Document eller gammel Memorial i Raadstue Archivet . . . . .²⁾

I Hadersleb Kirke ligger en blaagraa *Gravsteen i den middelste Gang midt nede i Kirken, som har denne fordybede Inscription (med Versaler): „Anno 1626 den 5. Martzi ist in Christo s. entslaffen der achtbar und furnemer W . . . . Schumacher seines Alters 63 Jar d(em) G(ott) g(nedig) s(ei)“. I den anden Linned indenfor denne: „Anno 1647 den 19. Augusti ist die erbar und tugentsame Frue Marine

---

¹⁾ Jfr. Wimmer, De danske Runemindesmærker II, 3. Tegning af Stenen i Nationalmuseet.

²⁾ En fra trykte Kilder hentet Oplysning om et middelalderligt Hospital (St. Jørgensgaard) i H. er udeladt.

Schumakers selig . . . Got entslaffen ihres Alters 82 Jarr d. G. g. s.“¹⁾ — „Oluf Schumacher Weinhandler und seine Frau Barbara Schumacherin seinen liben seligen Eltern zu Ehren Gedechniz. Er starb A^o 1649 i sit Alders 54 Aar. Sie starb A^o 1668 seines Alters 65 Jahr. Hat Hr. Burgemeister Gothfried Schumacher konigl. Postmeister und Zölner alhier und dessen Frau Salome Schumachern dieses setzen lassen A^o 1671. Er starb 1675 alt 51 Jahr. Sie starb 1680 alt 47“. Paa Gravstenen nedden under staaer „Oluf Schum. gestorfen 1649 etc“.

D. 20., Torsdagen, fra Hadersleb til Apenrade, hvor ieg blev logerende hos Rudolf Rudebeck. Paa Vejen en halv Miil sønden fra Rudebek-Kroe aftegnede ieg Runesteenen, som staaer ved Landevejen.²⁾

I Apenrade Kirke aldeles intet mærkværdigt. Provsten, Hr. Bargum, en sødtalende, høflig og artig Mand. Angaaende Raadstue Archivet adresserede ieg mig til Stads Secretairen Bentzon, som lovede at ville ved min Tilbagekomst fra Alsen foreviise mig de ældste Pergaments Documenta og Stads Privilegia i Stadens Archiv . . . . .

Løverdagen d. 22. Junii skrev ieg til Kiøbenhavn, Justitz Raad Campeuven sagde mig, at om ieg ville besee Sønderborg og Kirkerne paa Landet i den kongelige Andeel paa Alsen, da kunde det nu beleiligst skee fra Apenrade af. Jeg forlangte da Beford-

---

¹⁾ Her ender Indskriften paa Ligstenen. Resten af Indskriften staaer paa et Epitafium ved Choret og en derunder liggende Sten. Jfr. Rentegningen i Nationalmuseet.

²⁾ Haverslundstenen jfr. S. 139.

ring med en god Bondevogn til Sønderborg og tog ikke Postvogn, efterdi ieg dog skulle tilbage til Apenrade for at befordres der i Amtet vidre. Paa Vejen besaae ieg tvende hertugelige Kirker, først Ulderup. Her var et hertugeligt *Stolestade, hvorpaa var malet det hertugelige Sønderburgiske Vaabn. Paa tvende *Stolestader saavel paa Mand Siden som Qvindesiden stod i Træ udskaaet Banner Vaabn med Fahner paa Hielmen, tillige med et andet, som i hvidt Felt havde en sort Biørn med en Guld Hals Ring, og paa Hielmen Forparten af bemælte Biørn giennem en Skantz Kurv. Lidet længere nede i Kirken „Moritz Hokens Dideric Hokens Sohn A^o 1635“ og hans Vaabn en gul Gedebuk i røt Felt og samme Dyrs Forpart paa en kronet Hielm, derhos „Magdalena Hoken. s. Claus von Boeckewolten Docter“, et sort Vildsviin Hoved med Hals; paa Hovedet en Krone, Feltet hvidt, paa Hielmen samme Hoved, Tungen var udstrakt af Munden og forgyldt. Her hang en *Fahne over General Major etc. Fietschs Erbherr auf Blandsgaard, gestorben 1667, 57 Jahr alt. Vaabn var tildeels ukiendeligt, allene en sort og hvid tavlet Sparre saaes i Feltet. Den ene Klokke var støbt 1629, „zu der Zeit war Staller im Lande gewesen Augustus von Bestel Bürtzel“; ¹⁾ den mindre er støbt 1728. Paa Vejen kom ieg forbi Saterup Kirke, besaae samme, men fandt ikke mindste historiske Merkværdighed. Jeg ankom til Færgen, blev overført med Hest og Vogn til Sønderborg, tog

---

¹⁾ Om den fra Nordstrand stammende, 1632 støbte Klokke jfr. Trap, Slesvig S. 373.

Herberg hos Enken Madam Thorsten, en brav Kone. Jeg mældede mig hos Borgemester Hansen, foreviiste mit Pas, baade for at erkjendige mig om de ældste Documenter i Raadstuen saa og for at beforders, naar ieg havde forrettet, hvad ieg burde, men blev begegnet med megen Grovhed og negtet Befordring. Altsaa var der intet for mig at udrette denne Gang. Jeg lejede da Postvogn til Augustenborg for der at mælde mig hos Hr. Huusfogeden Herr Steingart, en ærværdig og brav Mand.

I Augustenborg blev ieg indlogeret hos Marcus Nielsen en gammel, brav og fornuftig Mand, hvis Søn Nicol. Nielsen er for kort Tiid siden bleven Stutmester ved Fridericsborgs Stutteri. Alle Hertugens Betiente ere høflige og artige Mennesker. Jeg besaae det hertugelige Pallæ, som er bygget for 3 Aar siden meget anseeligt og smukt. Kirken har indvendig samme Bygning som Slots Kirken i Kiøbenhavn; den er over alt malet hvid og Siraterne forgylt med ægte Guld. Prædikestolen og Alteret er i et; den hertugelige Stoel og Damernes er indrettelige ligesom i Christiansborgs Kirke. Den hertugelige Hauge er nylig anlagt, dog er der behagelige og skønne Alleer, som forhen har været plantet, saa og Orangerie, Blomster-Quarterer og Minangerie af Paafugle, Duer og allehaande smaa Fugle. Prints Emillius¹⁾ beboer et Lyst Pallæ ved Enden af forbemældte Hauge, hvilket er meget smukt indrettet med ziirlige og kostbar meublerede Værelser og alle Ting meget ordentlig indrettet.

---

¹⁾ Pr. Emil August d. ugift 1786.

Bygningerne er først bekostet af Hans Excellence Grev Ahlefeldt, som nu er Commendant i Rensburg.

Ved bemældte Lyst Pallæ er en særdeles smuk Lyst Hauge med rare Blomster, saa og et meget smukt Menagerie med smaa Fugle af adskillig Slags. In Summa alle Ting ved Augustenburg er ordentligt og roesværdigt, de hertugelige Betientere ere alle meget ordentlige, høflige og artige; den kongelige Huusfoget Hr. Steingart en meget sindig, fornuftig og artig Mand.

D. 23. blev ieg ved Hr. Huusfogeden befordret til Nordborg, og tog Herberg hos Kiøbmanden Hr. Otto Alman. Nordborg er en Flæk, som har mange Beboere samt Handlende og Kiøbmænd; her er ingen Magistrats Person, men allene en Herrets Foget. Huuse og Gader ere uordentlig byggede og anlagde, de fleeste Huuse ere ringe og uanseelige. Slottet beboes af Enke Hertuginde af Glücksburg.¹⁾ I Kirken i Nordborg, som har et lidet Spir, intet af Oldsager; bag Alteret er et (!) tilmuret hertugelig Begravelse, bygt A^o 1700, hvor Hertugen af Nordborg, som døde 1699, blev indsadt.²⁾ Til Kirken er der et anseeligt stort Alterbeggere med Patel og Oblat Æske af Sølv forgyldt og tvende store og smukke Sølv Lysestager given af Hertugen. I Kirken er adskillige adelige

---

¹⁾ Henriette Augusta af Lippe-Detmold d. 1777, g. m. Hertug Frederik af den (ældre) lyksborgske Linje d. 1766.

²⁾ Hertug August af den nordborg-plønske Linje fik 1677 det lille Hertugdømme, som Besidderen 1669 havde maattet overlade Kong Frederik III paa Grund af Gæld.

Personer begravne, som har været ved det hertugelige Hof, men der er intet Gravminde over dem.

Oxbüll. Her var aldeles intet mærkværdigt. Spiret var nedbrudt, og Taarnet stod under Reparation. Opgangen til Klokkerne var en brøstfældig Vindeltrappe af Muursteen, og Trinene vare afbrudte, saa at Opgangen var fordervet; ieg kunde altsaa ikke komme til Klokkerne.

Hakenberg. Her i Kirken intet mærkværdigt. Allene *Altertavlen er fra de catolske Tider; i Midten krones Jomfrue Maria af Treenigheden, og er der nogle Helgenes og Apostel Billeder udhugne i Træ, men grovt og ilde giort; der var ingen Inscription, Aarstal eller Vaabn. Kirkens tvende Klokker hænger i en Klokke-Stabel; paa den ældste stod med store Munke Bogstaver (Haupt II. 400) men ingen Aars Tall. Paa den anden *Klokke stod Aarstallet 1599; dog var de sidste tvende Tal ilde støbt og ikke tydelige. Hr. Ludwig Wegerslef, Sognepræsten til Hakenberg, en ærværdig, lærd og bereist Mand, har et kostbart Bibliothek ikke allene af theologiske Bøger, men og i adskillige andre Videnskaber, saasom historiske, geographiske, mathematiske, physiske og i Natur-Historien adskillige kostbare Værker, desuden (en) Mængde af Lærde, Kunstneres og berømte Mænds Portraiter samt andre Kobberstøkker af adskillige Slags, saa og en Samling af Konchilier, Mineralier og Kunstarbeider.

I Norborg Amt forvaltes Forstvæsenet til Skovenes Conservation meget got, og Skov Plantningen fortsættes med ønskelig Fortgang af Skov-Rideren Petersen.

Her er adskillige Plante Skoler af unge Bog og Eeg meget tæt saaede og opvoxede; de omplantes ikke før efter 5 à 6 Aar. Ingen Bondekarl kan her givte sig eller blive copuleret, før han beviiser at have plantet eller og stiller Caution derfor; han skal være ansvarlig for, at Træerne blive ved Magt 3 Aar efter Plantningen. Denne Indretning er omtrent 60 Aar gammel og foranstaltet, da Landet tilhørte Hertugen af Nordborg.

Paa Als er Hauge Dyrkningen bragt til megen Fulkommenhed særdeles med Frugt Hauger eller Abildgaarde; her er de Bønder, som i et Aar kan selge 100 à 200 Tønder Æbler. Gravenstener Æbler holdtes for de beste og ere hidforplantede fra Gravensteen, hvor Hertugen først skal have ladet dem plante. Landet er og frugtbar paa Korn, Rug, Hvede, Byg, Vinter Byg, Havre, Erter, Boghvede, som her kaldes Tadder, Hør; iblant saaes megen Kløver. Dog er hos Bønderne fornemelig Agermarkernes Indretning og Dyrknings Maade ikke synderlig fordelagtig, thi de bruge en Agermark i 6 à 7 Aar og lader den hvile ikkun 3 à 4 Aar, da de dog ikkun har liden Høe Avling i Forhold mod deres aarlige Agerbrug.

Svenstrup. Et *Epitaphium over den første luterske Præst (Johannes Teuxen d. 22. Maj 1562. Den lige saa omfangsrige som indholdsløse latinske Indskrift paa den simple, firkantede Trætavle, af hvilken en Rentegning findes i Nationalmuseet, har jeg anset det for overflødig at medtage). Ellers var her ved Kirken intet mærkværdigt. *Klokkerne vare nye.

Igen eller Echen. Hr. Arendt, en lærd Mand. Her ved Kirken intet mærkværdigt; allene paa østre

Side et (!) hertugelig Begravelse, som er tilmuret;¹⁾ her er en behagelig og frugtbar Egn.

Ved Sønderborg er en Ladegaard tilhørende Hertugen af Augustenborg. Samme Ladegaard beboes af en Forpagter navnlig Johannes Brandt, som har et berømt og got Stutterie, men sælger til ingen anden end den berømte Hestehandler i Husum Peter Thomsen, som køber alle Brantes Heste uden at vrage.

I Nordborg Amt er de kongl. Forpagter Gaarde nedlagde, indeelte og solgte meget dyre tillige med Betingelse af aarlige svære Afgifter, hvorved nogle, som have købt, ere komne i Forlegenhed og blevne sat ud af Stand til at bestride Bygnings Bekostning saavel som de fornødne nye Indretninger til fordelagtig Ager- og Land-dyrkning.

Ieg ankom til Sønderborg paa Retouren d. 29. Julii; mældede mig hos Borgemester Hansen angaaende Befordringen til Apenrade, hvilket han afslog, fordi mit Pas var dansk. Ieg lod derfor Notarius Benning gaae til ham med mit Pas, hvilket blev sendt til de andre Magistrats Personer, som erklærede, at Passet burde efterkommes, og Befordring anskaffes.

D. 29. Junii. Sønderborg Kirke. Her fandtes aldeles ingen ret gamle Monumenta; i Choret er opsat Præsternes Portraiter. I sydøstlige Hjørne Effigies . . . M. Nicolai Brandt senioris et pastoris primarii . . . nati 1613 d. 21. Octob. denat. 1680 d. 20. Octob. ætatis 67. minist. 43. conjugii 34. (Førstepræsten Magister N. B. d. ældres Billede; født 1613 ²¹/₁₀ død 1680 ²⁰/₁₀

---

¹⁾ Jfr. Marmora Danica II. 29—30.

i sin Alders 67., sit Præsteskabs 43. og sit Ægteskabs 34. Aar). Paa sydlige Væg . . . Nicolaus Brandt . . . pastor primar. natus 1650 denatus 1693. Paa nordre Side Effig. . . M. Petri Brandt . . . pastoris nati 1651 denati 1707. Effig . . . Johannis Boldichii ecclesiastæ primum urbici concionatoris postea aulici et præpositi Sonderburgensis nati A^o 1597 die 15. Julii denati 1674 die 9. Aprilis ætatis 77. ministerii 44. conjugii 43. (J. B.'s Billede; først Præst ved Bykirken, senere Hofpræst og Præst i S.) Effigies . . . Johannis Thursonii pastoris . . . denat. 1658. Effigies . . . Friderici Christiani primum rectoris scholæ urb. publ. deinde pastoris vesp. vigil. nati 1642 denati 1692, ætatis 50. minist. 10. conjugii 21. (F. C.'s Billede; først Rektor for Byens Skole, dernæst Andenpræst). I Kirkens Middelgang paa øverste *Mands Stade staaer det førstelige Vaabn udskaaret i Træ, og neden under staaer denne Skrift med ophøjede Bogstaver (Versaler): Johannes von G. G. Erbe zu Norwegen Herzog zu Sleswig, Holstein . . . Dette førstelige Vaabn har samme Insignia, som det der staaer paa Hospitalet i Hadersleb. Lige over for paa *Qvindestadet staaer forbemældte Førstes Gemahles fæderne Vaabn med denne Skrift: Von G. G. Agnes Hedevig geborne Furstin zu Anhalt Hertzogin zu Sleswig pp. (Tegning af Vaabnet med Angivelse af Farverne). Længere ned i Gangen stod Daldorf og Hoken Vaabn . . . paa Mands Stadet og . . . Qvindestadet (Skitse af Burchart D. s. Valentins Sone og Margareta s. Wolf Hoken Dochter A^o 1600). I nordre Gang paa Væggen et Epitaphium, hvorpaa er malet

Nicolai Gerhardi Billede, neden denne Inscription: Ds. Nicolaus Gerhardi Hamburgi natus titulo auctus in urbe Rosarum præpositus ducis et pastor in arce vigil. . . . . tres vivendo decem lustris superaddit annos . . . Resten var borte. (N. G. født i Hamborg, disputeret i Rostock, Hertugens Provst og Slotspræst . . . levede 53 Aar.) Øverst paa Epitaphiet stod Aars Tallet 1605. Paa sydlige Væg i Kirken staaer en Tavle opsat over Henric Waldenrodt . . . Johannis Slesvici et Holsatiæ ducis consiliarius I. (H. W. Hertug Hans af Sl. og H.'s første Raad) denatus 1600 ætatis 23. — Raadmand Cortzgen sagde, at for omtrent 120 Aar siden opbrændte alle gamle Brevskaber tillige med Raadstuen. — Sønderborg Slot. Paa en stoer, øde Sahl hænger en Deel gamle kongelige og førstelige Portraiter. Kong C. 4. Knæstøkke, C. 2dus meget gammelt, dog malet paa Duug, meget vel giort, Hænderne lagt over hverandre. Et gammelt Malerie paa Duug forestiller en regierende Dronning med Septer i højre Haand, siges at være Dronning Margareta,¹⁾ Hertug Johannes og hans Gemahl med andre ubekjendte Portraiter. I Kirken, som har været efter de Tidens Maade meget prægtig og anseelig, er en italiensk rød og hvid Marmor Font med kunstig Billedhugger Arbejd af hvid Alabast; paa Dekkelet det danske Vaaben, nemlig 3 Løver og 9 Hierter, og det saxiske. Prædikestolen er i Træ og konstig udarbejdet, men staaer temmelig nedrigt. Paa nordre Væg er tvende *Stam Tavler nemlig Christiani

---

¹⁾ Farvelagt Tegning i Nationalmuseet.

3tii og hans Gemahls Dronning Doroteæ Stamtavle fra Fædrene af i opstigende Linie. Oven over Porten udvendig, hvor man gaaer ind til Slotsgaarden, har staaet en Inscription, som nu er ganske ulæselig, thi ganske faae Bogstaver og Characterer ere kiendelige, af hvilke dog kan sees, at Inscriptionen ikke er meget gammel, men Skriften har ikke været ret dybt udhugget, altsaa desto snarere forsvunden ved Forvitring i Luften; mig syntes et Sted derudi at kunne kiende Aarstallet 1537. Slottets Hoved Bygning er i en Firkant af fire Fløje 3 Stokværk høje, som indlutte den inderste Slotsgaard, i hvert Hjørne har staaet et rundt Taarn, men disse ere nu nedbrudte, saa at det Taarn, hvorudi Kong C. 2. holdtes fangen, er nu ikke mere til. Af det sydvestlige Hjørne Taarn er en stor Deel af det øverste borttaget, og Resten er lavere end Slottet og tækket med Tag; det bruges til Fange-Taarn. Muurene i Slottet ere nederst 4 Alne tykke. I de ældre Tider har Slottet havt Grave rundt omkring undtagen paa den Side mod Søen, og uden omkring Gravene har været Fæstnings Muurværk og Vold af store Marksteene opmuret, hvoraf endnu lidet er tilbage.

I Sønderborg antraf ieg Kiøbmand Dragons forrige Fuldmægtig Monsr. Helgruth, hvis Fader fød i Norge er Controleur her paa Stedet, og en af Sønerne ham adjungeret med Succession. Mandagen d. 1. Julii fra Sønderborg til Aapenraa. I Raadstue Archivet, hvilket Stadssecretairen har i Forvaring, findes Stadens original Privilegium paa et fra de Tider af

usædvanligt stort Pergament,¹⁾ hvilket egentligen er en Confirmation af Hertug Waldemar dux Jutiæ 1335 paa Stadens Privilegia givne af fremfarne Konger og andre . . . Af samme Brev er her en Oversættelse, Original i Plattysk, meget gammel. Confirmationen paa samme Privilegium af Christian d. 1. 1474 datum Gottorp Slot; original Confirmation af samme Konge datum an Slote Sunderburg paa de Privilegia, som Aapenraa har havt af forrige Hertuger til eswig 1473. Kong Johannis Confirmation paa samme Privilegium datum Dorningen (Tønning) 1490, produceret i Rentekammeret i Kiøbenhavn 1723. Kong Frid. primi Confirmation datum Gottorp Slot 1527. Kong C. 3.'s Confirmation udstædet af ham allene som Arving til Norge, Hertug til Sleswig . . . datum Slottet Haderslewen 1533²⁾ . . .

Warnis Kirke. Intet merkværdigt. Det halve af dette Sogn er udskiftet for 50 Aar siden, det øvrige for 8 Aar siden.

D. 2. Julii . . . . fra Aabenraa . . . til Loyt. I Løyt Kirke en catolsk Altertavle med tredobbelte Fløje meget smuk og kostbar forgyldt. (Afb. Haupt I. 41—42). Paa Altertavlen staaer (Haupt I. 41). Bag Alteret under Hvælvingen er paa Muren malet dette Vaabn, og oven over Vaabnet læses (Haupt I. 41. Vaabnet, af hvilket en farvelagt Tegning i National-

---

¹⁾ A. meddeler senere, at det er 25 $\frac{1}{2}$ " langt og 15" højt. Jfr. forøvrig Thorsen, De med jydske Lov beslægtede Stadsretter S. 54 ff.

²⁾ Et Par Notitser om Aabenraa efter trykte Kilder er forbigaaede.

museet, er den sidste katholske Bisp Godske Ahlefeldts og Slesvig Stifts forenede Skjoldemærker). Paa Prædike Stolen er malet og udskaaren denne Inscription: „Bartram Sestede u. Mette Sestede Anno Do 1557“. I en anden Plan . . . (religiøs Indskrift paa Latin). I et andet Fag „Benedictes Hugo regebat ecclesiam Lucht 1557“. (B. H. Sognepræst i Løjt). Nede i Kirken paa nordre Væg en smuk *Tavle malet paa Prismata (Rifler), som paa en Side forestiller Christi Korsfæstelse og paa den anden Side Christi Opstandelse. *Klokkerne ere i senere Tider omstøbte.

Her i Sognet i Barslet Bye i en Beboeres Hauge er en Jord-Høi, hvorpaa et Steen Altere af overmaade store Stene, særdeles de tvende øverste, som synes begge tilsammen at have udgiort det egentlige Offerstade, dog er en af dem falden ned til den ene Side. Dette Sogn har for 100 Aar siden faaet sine Jorde udskiftede, deres Agre og Marke ere indhægnede med levende Giærder og meget frugtbare. Præsten bruger sine Agermarke saaledes, 1ste Aar brydes de og besaaes med Tadder, 2det Aar med Havre, 3die Aar igien med Tadder, saa kaldes her Boghvede, saa giødes til Rug, der efter udlægges Jorden 5, 6 à 7 Aar; eller og 1ste Aar Boghvede, saa giødes andet Aar til Byg, derefter 3die Aar igien Boghvede, saa giødes til Rug for 4de Aar, hvorefter Ageren udlegges. Præstens Jorde ere meest sandige eller allene ganske lidet leerblandede, derimod er det øvrige af Sognets Jorder bedre, maadelig leerblandede af graalig Anseende og meget frugtbare, ikke allene formedelst Grundens

naturlige gode Beskaffenhed, men og fornemmelig formedelst Markernes gode Indeelning til maadelig Bruug allene i 3 à 4 Aar, derefter udlegges de til Græsning og Agerhøe i 6 à 7 Aar. De saaer her og meget Hør i de fede Agre, naar de efter Hvilen brydes og optages til Agerbrug; hvor de ikke saaer Hør 1ste Aar, der saaer de Boghvede.

D. 4. Julii. Lügom. Egnen skarp og sandig med megen Lyng-Hede og Mose. Her i Kirken og Egnen intet merværdigt; allene Altertavlen er antiqve (Haupt I. 46.), men hverken er eller har været nogen Inscription eller Aarstal. Nede i Kirken ere i Hjørnerne op imod Choret tvende smaa catolske Altere; det sydlige præsenterer Stus. Jacobus, Sta. Katrina, Stus. Nicolaus, Sta. Berbara, Sta. Gertrud. Det andet til nordre forestiller 3 Helgene, de to ubekjendte, den 3die Stus. Christophorus. *Klokkerne ere af senere Tider.

Ries. Her i Kirken intet merk værdig, den er nylig pyntet og malet, Altertavlen synes dog at være giort sidst i catolske Tider, forestiller dog allene Christi Korsfæstelse og de 12 Apostle. I Kirken tvende aabne murede Præste Begravelser; det ene tilhørende Stedets forud Sogne Præst Hr. Petrus Hegelund, det andet Hr. Campøven, Hr. Pettersens Antecessor.

Jordkiær. Denne Kirke skal være først opbygget strax efter Reformationen, altsaa (er) her ingen Antiquitet. Altertavlen synes at være fra C. 4ti Tider. Paa Klokken staaer Aars Tallet 1582 og denne Inscription: „He wert gnedich sin den geringen und armen, und den Selen der armen wert he helpen,

1582 Jar godt mi Michel Dipler dat is war“. Her i Sognet ved Tolsted under Skoven er et Sted kaldet Urnehøvet, hvor det sleswigske Ridderskab forðum holdte deres Convent, men der er nu intet at see.

Biolderup. Her i Kirken aldeles intet merkværdigt. Altertavlen er fra C. 4ti Tiider. I Kirkegaards Steendiget indvendig til Kirkegaarden, hvor man gaaer ind, er en Steen indsat med udhugne Figurer og Characterer, hvilken ieg aftegnede.¹⁾

Ankom til Hellewad mod Aftenen. 6. Julii. Hellewad. Hr. Prætorius, hvis Fader er Præst i Hammelef i Haderslebiske. Under Taarn Hvælvingen staaer paa Muuren denne Inscription, som skal der være sat af Helvadero²⁾: „Qvidquid delirant reges plectuntur Achivi. Anno MDXXI kom Kassø fra Hellewad.“ Op i Choret paa nordlig Væg er indsat en liden sort Steen med denne fordybede Inscription (med Versaler): „Anno Christi MDXIII blef hederlig oc welerd Mand Her Lavrentius Dytmarsøn Sogneprest til Heldeway og Yge-way hand afstod syn Datermand Kaldet Anno MDLXIII oc døde Aar 1565 25. Junii ætatis 72 hederlig oc wellerd Mand Her Hans Nissøn fik Kaldit Aar MDLXV oc døde Aar 1590 ætatis suæ 56 lig. h. begraf. R. d. Nicolaus Helvaderus parenti et avo suo posuit a dī MDCXVIII. En qvo tandem.“ (Vel-

---

¹⁾ Rentegning i Nationalmuseet. Om denne Runeligsten over Ketil Urne, der nu er i Kiel, jfr. forøvrig Wimmer, De danske Runemindesmærker IV. I. 26.

²⁾ Bekendt Astronom og Forfatter af en Række Almanakker og folkelige Skrifter, d. 1634. Det latinske Citat kan oversættes: Naar de Store slaas, gaar det ud over de Smaa!

værdige N. H. satte dette Minde for sin Fader og Bedstefader i Herrens Aar 1618. Ak mon for hvor lang Tid). Egnen her temmelig frugtbar, de har god Eng og Høe Avling. Landet er overalt jævnt og nedrigt, dog ligger Byen lidet nedrigere end det øvrige Land, og der gaar en dyb Bek igiennem Byen, som tager sit Udlob hen ad til Tønder. Norden Byen er en langstreckende høi Brink, paa vis (!) vestlig Ende er en Sundheds Kilde.

Bedstede. Altertavlen (Haupt I. 18). I Kirken er hensat et Mariæ Billede med Barnet paa Armen. Paa tvende store Alter-Lycestager staaer: „Clavs Mickelsen tho Therp 1638. Ellen Claves tho Therp 1638“. Her forvares et catolsk Rogelse Kar af Kobber. Paa Klokken i Taarnet staaer oven om en Inscription med Munke - Bogstaver (Haupt I. 20.)

D. 6. Julii. Lygom Kloster. Her er en Flækken med mange Beboere. Blev inlogeret hos Kiøbmand Trip, ellers er her et andet Sted, hvor reisende inlogeres, nemlig hos Zinkhusen. I Closter Kirken, som er en anseelig, høi og stor Bygning, fandtes ingen gamle Gravsteene; et Par smaa Fragmenta med Figurer uden Skrift viiste, at det var Støkker af gamle Gravsteene Choret gamle Munke Stole, paa sydlige Side oven i en Række de tolv Apostlers Billeder, hvis Navne vare udskaarne i Træ med Munke Bogstaver. *Alter Tavlen antiqve, meget fint udarbejdet med Billedsnider-Løvværk og Pyramider. I Fløi Dørrerne var følgende Helgene afmalede: Et kronet Qvinde Billede med ud-

slaget Haar, en rød sid Kiortel og blaa sid Mantel holdende et gylden Hiul med Tappe for paa sig med begge Hænder (St. Catharina). Benedictus, en skaldet Munk med Bispe Stav i høire, og wenstre Haand opløftet og ganske udstrakt alle Fingre, den hule eller udvendige Haand udad; Habiten sort.

Præsten til Nør Lygum er Hr. Krag, til Brede Hr. Overbek, en brav, ærværdig Mand, Fætter til Hof-Prædikanten Hr. Blume i Kiøbenhavn. Egnen nedrig, flak og sandig. Brede Broe i god Stand. Aaen giver gode Enge. Paa Vejen fra Brede kom ieg gien-nem Bondebyen Borre. Her bliver Grunden leeret af god, lys, ockergraa Leer, og de opkastede Diger viiste en kalkrig Leer. Imellem Borre og Abild forekommer igien sandig, løs Grund, men henimod Abild bliver Grunden igien leeret og mere frugtbar, dog slipper denne Grund nærmere mod Tønder og bliver sandig, ikke desto mindre viste Agerlandet sig vel dyrket og frugtbar. I Abild var intet merkværdigt. Altertavlen var dog fra catolske Tider, forestiller Christi Korsfæstelse, de 12 Apostle, Jomfrue Maria og St. Nicolaus.

Tønder Stad. Her ankom ieg den 7. Julii mod Aften, og tog Logement i den hvide Svane hos Carl Fridericsen. Mandag og Fredag gaaer Posten fra Tønder til Ribe, Tirsdag og Fredag kommer Posten fra Kiøbenhavn til Tønder; fra Tønder til Kiøbenhavn gaar Posten Onsdag Morgen tidlig og Løverdags Morgen tidlig. Stadens Borgemester Hr. Højer Kniplings Handlere . . .

Tønder Kirke er en anseelig, høi og stor Bygning med et meget høit Taarn-Spir; den nederste og største Deel af Spiret er tækt med Skifer eller Spohn, den øverste Deel til Spitsen tægt med Blye. Øverst i den Deel, som er tægt med Spohn, er et Uhrværk og Uhr-Skive, som viiser Timerne. Kirken er indvendig meget pyntelig, men her findes ingen ret gamle Monumenta, derimod mange Præsters Epitaphia eller Portraiter med Inscription over dem, som har været Præster her i Staden, saa og over Magistrats Personer, Embedsmænd og Borgere. Det ældste Monument er ikke ældre end fra omtrent sidst i 16. Seculo, de andre ere af 17. Seculo. Ved Alter-Knæfaldet er malet Johan van der Wisch og hans Frues, Frue Hese van der Wisch deres fædrene Vaabn og Aarstal 1584, i hans Vaabn en brungraa Ulv i hvid Felt og paa Hielmen Forparten af en Ulv i en gul Skantze-kurv. Hans Frues Vaabn er de Ahlefelters. Paa Altertavlen, som er af senere Tidens Arbejd, staaer Aarstallet 1695 . . . Nederst i Middelgangen paa nordlig Væg er opsat et kunstig og meget vel giort Malerie forestillende Christi Fødsel; samme er foræret til Kirken af Herr Lucas Amders forrige Borgemester her i Staden 1686. Paa en Skantet Tavle paa en Pille til nordre Side tæt ved Prædikestolen staaer denne Inscription med ophøiede forgyldte Bogstaver (Versaler: „Soli deo gloria. Gott zu Ehren unt de Kirche zur Cirat hat den edlefeste und wohlweise Herr Hinrich von Hatten des hoch edel gestrengest unt hoch gelahrten Herrn H. Hinrico von Hatten dero zu Denmarc Norwegen konigl. Maist. und Ihr furstl.

Durchl. zu Schleswig Holstein etc. hochbetravten gewesener Geheimerrath und Lantcantzler eheleiblicher Sohn in Rensburg geboren und 19 Octob. Anno 1651 von dieser Stat erwelter Burmeister diesen Deckel, Treppen undt ihr Gericht verehret sambt der Cantzel staffieren lassen Anno 1663. Darbei nebn Anno 1667 den 2 Februar so viel am Geld darzu geleet darvon iärligh so lange die Welt stehet, davon die Lichter auf selbig Stul sollen gehalten werden so den erbar Raht zu gestellet worden.“ . . . Tavlen er i Durksnit omtrent 3' 6" lang. Paa sydlig Væg i Kirken en Tavle med denne Inscription: „Bernhardi de Behr senatoris Tunderensis Symbolum.“ (En Christus staaende mellem Torne og 2 Vaaben; derunder et latinsk Vers og Datoen 1651 1. Januarii.) Tavlen er 1½ Alen lang og en Alen breed. Til nordre Side i Kirken hoit oppe paa Muren hænger tvende smaa Tavler med Rammer om. Paa den ene, som er 3 Qvarter lang og 2½ Qvarter breed, foruden Rammens Brede, staaer (en latinsk Sentens, Aarstallet 1628 og et skitseret Vaaben). Neden under Vaabnet staaer følgende Inscription med Fraktur malet gult paa sort: „Dero vom Kay. Mayst. des Hertzog. Finlandischen (Friedlandischen?) Regiments bestelleter Ritt - Maister George Hofmann V. P.“ Paa en Tavle paa nordlig Væg ved Døbe Fonten staaer (den i Pontoppidans Marmora Danica II. 46 trykte Beretning om Taarnets Bygningshistorie). I Choret til nordre Side et Epitaph over Organist og Rector scholæ hujus civitatis Laurentius Thomæus, som døde 1630 d. 3 Maii, og hans Hustrue

Margareta. Ligeledes et Portrait med Underskrift Hrr. Johann Joachim Arends . . .¹⁾ I østlig Ende af den sydlige Gang „Hr. Petrus Zitzcher . . . Haben einige aus hiesiger christlichen Gemeine aus Liebe zu dem sl. Mann sein Bildnis zum Andencken willig setzen lassen.“ I samme Gang paa øverste Pille mod Choret, en Tavle med et presteligt Billede i fuld Legems-Størrelse og neden denne Inscription: Hr. Johannes Lundius . . .²⁾ Paa neste Pille længere nede paa den Side af Pillen, som vender op mod Choret, eller dens østlige Side, et præsteligt Billede med Underskrift: Samuel Raimarus . . . . Paa samme Pilles vestlige Sideplan et ærværdigt prestelig Billede med Inscription: Hr. Johann Hermann Schrader . . . Paa den nederste Pille til nordre Side paa Pillens østlige Plan et præsteligt Billede med Pibekrave, neden denne Inscription: Hr. Johannes Conradus Kieffer . . . Paa samme Pilles sydlige Side et Epitaph med Familie Portraiter over Lucas Preus „fürstl. Sleswig - holstein. Ambtschreiber im Ambte Trittau 3, im Ambte Tondern 23 Jahr entschlaffen Ao. 1632, d. 24. April.“ Nordlig paa øverste Pille mod Choret paa Pillens sydlige Side et Epitaph med Inscription: „De erbar und wolgeachtete Andreas Carstens Ratman dieser Stadt is in Gott christlich vorscheden A^o. 1606 d. 24.

---

¹⁾ Baade her og ved de følgende Præsteportrætter er de lange tyske Indskrifter ikke medtagne, da de Oplysninger, de giver, er benyttede i Carstens, Die Stadt Tondern. S. 124 ff.

²⁾ Carstens S. 139.

Martii. A^o. ætatis 52.“ Paa vestlig Side (af) samme Pille et Epitaph over Raadmand Berendt Ubbing, som døde 1652 d. 28. Junii, A^o. ætatis 73. Paa den middelste til sydlige Side i Kirken, paa denne Pilles nordlige Plan et Epitaph over Lorentz Petersen Raadmand her i Staden, som døde d. 23. Junii A^o. 1618 i sit Alders 56. Aar, og hans Hustrue Marina, som døde A^o. 1643 i sit Alders 70 Aar. Lidet oven paa dette Epitaph (et latinsk Vers). Paa den nederste Pille ved sydlige Gang et Epitaph over Raadmand Christian Thomsen, som døde A^o. 1669 d. 23. Junii. Paa vestlig Væg nederst i Kirken og til sydlige Side et Epitaph over Lübbert Wydow Raadmand her i Staden, som døde i Embden 1628 d. 26. Maii og er bleven her begravet A^o. 1630 d. 10. April. Klokkerne ere nye, i senere Tider omstøbte.

Cammer-Herre Amtmand Bielke var bortrejst til För-Insul. Stads-Secretairen Hr. Preen var meget syg af Inflammation og Flod i hans Mund, saa at han havde meget vanskeligt ved at tale og kunde ikke taale Luften, altsaa kunde han ikke heller denne Gang følge mig paa Raadstuen for at viise mig Archivets ældste Documenta. Men Tønders ældgamle originale Stads-Ræt er for omtrent 40 Aar siden forkommet, formodentlig ved det, at det blev sendt til sl. Etatz Raad Højer og ikke bleven tilbage leveret. Dog lovede Hr. Stats Secretairen mig, at om Gud gav ham bedre Helbred, da vilde han ved min Tilbagekomst til Tønder, naar ieg fik fuldendet min Rejse i Amtet, viise mig Raadstue Archivet.

Kniplings Handelen er en Hoved Nærings Green ikke allene for Tønder Stad, men og for mange, mange hundrede Mennisker, Børn, Unge og Gamle af Qvinde-Kiønnet, som derved med Hænders Arbejde opholdes og ernæres ikke allene i heele Tønder Ampt, men og i Amtet Hadersleb lige til Ribe. Skade er det for denne Handels ordentlige Drivt, at de formuende Borgere fornemmelig i Tønder mere og mere fornærmes i denne Handel ved saadanne omløbende Kniplings Handlere, som er boesiddende paa Landet og ere Bønderkarle, af hvilke nogle faae Privilegium derpaa og meddeeler andre Copier af saadanne Privilegier, hvorved de undgaae at blive Land-Soldatere. Ingen burde have saadan Frihed, med mindre de havde taget Borgerskab og vare boesiddende i en eller anden Kiøbstæd. Her i Tønder besaae ieg den skionne Traa Fabriqve, hvorved er en Mester, som før har været boesiddende i Hamburg. Her var 8 Tvinde Møller, hvis Indretning var meget fordelagtig. En Qvinde driver Møllen med begge Hænder, og en oppasser og forsyner Spolerne til samme Mølle; smaa Piger hasper de enkelte Traade dobbelt, hvilken dublede Traad derefter vindes af andre Pige Børn paa Spolerne. Den enkelte ublegede Traad forskrives fra Westphalen, hvor Spindelønnen er langt ringere end i disse Lande (Skitse af en Spole).

D. 12. Julii Hoptrup Kirke¹⁾. Paa en Tavle i Choret paa nordre Væg er optegnet Provsternes i Tønder og Præsternes Navne efter Reformationen¹⁾ Al-

---

¹⁾ Fejlskrift for Hostrup, Tønder Nørreamt.

tertavlen fra catolske Tider iblant Billederne sees St. Nicolai og St. Dionysii Billeder. Klokkerne ere af senere Tider. Kalk og Disk af Sølv forgyldt givet af F. Dorothea Rantzov 1592. (Afb. Haupt II. 575, jfr. ovenfor S. 115). I Hoptrup Sogn ligger en kongelig Forpakter Gaard, som forhen har været en Herregaard kaldet Solwig. Den er nu paa Livstiid forpagtet bort til Herr Outzen for 1100 (!) aarlig Afgift, endskiønt han forhen aarlig har betalt i Forpagtning 1500, men Outzen er af Grev von Salderens Familie, og derfor har Outzen faaet Forpagtningen paa Livstiid med aarlig Afslag paa Afgiften.

Høist Kirke. Her var intet merkværdigt af Oldsager uden en gammel catolsk Altertavle uden Inscription eller Aarstal og neden for Choret i Kirken en mindre catolsk *Altertavle med Mariæ Billede og tvende Helgene, alt forfalden og uden Aarstal eller Inscription. Egnen begyndte at blive skarp ved Hoptrup og saaledes fremad giennem Høist og ved Rapstedt.

Rapsted Kirke Bye. Her er en smuk Bonde Bye og grundmurede Huuse, temmelig frugtbare Jorde, endskiønt Grunden er til Deels fiinsandig og gruset. I Kirken, som udvendig er i god Stand — Taarn og Tag tægt med Blye, en Deel af Kirkemuren bestaaer af Kamp- eller Marksteen — fandtes intet merkværdigt uden Altertavlen, som var fra catolske Tider (Afb. Haupt II. 601).

---

1) Ikke medtaget, jfr. Jensen, Kirchliche Statistik S. 404

Tinglef Kirke. Kirkens gamle Muur bestaaer mest af Marksteen, den har et Taarn med Spir; Muren er nylig repareret og paa vestre Side af nye opført af hugne store Kampsteene. I Kirken intet merkvaerdigt, Altertavlen er moderne. Paa *Klokken staar med Munke Bogstaver denne Inscription: „Anno + domini + m + d + XXV + maria + mater + gre + mater mis + tv nos ab hoste + protege + in + ora + mortis“¹⁾)

Eggen er her skarp og sandig. En Agermark bruges i 3 Aar og hviler i 6. Mange Steder antreffes her Ahl. Deres Enge er sure og sumpige og kan ikke befries fra Vand.

D. 13. Ensted Kirke. Kirken meget liden, bygt af hugne Kampsteen, har intet Taarn, men allene en Klokkestabel; til Klokken kunde ieg af Mangel paa en Stie ikke komme til at see, om der var nogen Inscription paa samme eller ikke. Indvendig er Kirken forfalden; Stolestaderne løse og vaklende. Fra Enstedt til Feldstedt kom ieg igiennem Hostrup Bye, som ligger til Enstedt Sogn. Eggen her bestod af Bakker, Brinker og Dale, og Skov-Eggen begyndte her fra en Fierding Vei længere bort at zire Landet. Skjønt Hostrup Byes Agerland er sandigt og magert af Naturen, saa viiste dog Tægterne ved Byen sig besynderlig frugtbare baade af Korn, Græs og Agerhøe, end og paa de høie Banker i nogle Tægter stod Kornet og Hør(?) Væxten overmaade sterkt og frugtbart,

---

¹⁾ I det Herrens Aar 1525. O Maria, du Naadens og Barmhertighedens Moder, skjærm os i Dødens Stund.

og paa de hvilende Tægte afmejede de Høet, hvilket var i Væxten som Kornet i en Ager eller som i beste Giestland. Men saadan Agertægt bruges her ikkun i 3 Aar og hviler i 10 Aar, og de giøder og tilstrekkeligt; deres Udmarkes Agre bruges i 3 Aar og hviler i 5 Aar, og paa denne sidste Maade, nemlig i 8 Tægters Inddeeling, bruges Agermarkerne meest i disse skarpe Egne.

Feldtsted. Denne Kirke har intet Taarn, allene Klokkestabel i hvilken den ene *Klokke er nye, den *anden har ingen Inscription. Egnen er her meesten skarp og sandig. Ved Udskiftning befrygter Bønderne her, saavel kongelige som adelige, af adelige Lodseiere at udelukkes fra de beste Enge, hvor forhen har været fiskerige Søer eller Parker.

D. 14. Julii. Paa Vejen fra Feldstedt til Rinknis kom ieg forbi Qvars Kirke; der var intet mærkværdigt udi samme, den var i god Stand, den tilhører en Proprietair. Rinknis Kirke. Paa Prædikstolen Munk Vaabn og dette Vaabn i Træ udskaarne (Skitse af Vinranke — Munks Vaaben og et et Vb. med 4 korsvis stillede Liljer) og denne Inscription: „Dorothea Munk mit Nafn monne vere thenne Predigstoel gaf ieg til Guds Ere“. I Choret en *Gravsteen over Peter Bennic og Frue D(orte) M(unk) med deres Vaabn ovenpaa Steenen, neden under samme tvende staaende Engler og der neden med fordybet Skrift denne Inscription: „Anno 1684 den 16 Decemb. ist der ehrbare Peter Bennich Erbgessesen zu Rinknis s: entschlaffen seines Alters 49 Jahr d(em) s(ei G(ott) g(nädig). Anno 1683 d. 11. August ist die

tugendbegabte Frau Anna Bennichs selig entschlaffte ires Alters 44 Jahr.“ Stenens øverste er skiult af et Stolestade, saa at af en ældre Inscription med op-højede Bogstaver om ved Randen af Stenens 4 Side-Kanter er den øverste Linie skiult; men den venstre Side Linie, den nederste, saa og den høire lyder saaledes: „is de ehrbare Riggel Bennick in Got dem Herren endtslapen, d. G. g. s.“ I de nederste tvende Hjørner sees tvende Evangelist Tegn, nemlig Oxen og Løven, af de tvende øverste sees allene lidet; øverst midt paa staaer I. H S, dernæst tvende Vaabn, saa tvende Engler og der nedent under den Inscription af 1684. De tvende Vaabn ere disse (Skitse af Bennichsens og Munks Vaaben).¹⁾ Nede i Gangen ligger en *Gravsten med denne Inscription: „Anno Dni 1615 den — Junii ist der ehrenfeste undt nahmhafte Geselle Rasmus Bennick (fürstlicher) G(naden) to Schlesvig-Holstein etc. Hus Fogt upp Tönder Hues seelich im Herren entschlafen seines Olders 44 Jahr und den 16 Junii alhier bestedigt d(essen) S(eele) G(ott) g(nädig) s(ei).“ Paa Steenen under Inscriptionen et Vaabn med et Træ i Feltet og et Træ paa Hielmen. Nede i Gangen ligger en anden lysgraa Marmor *Gravsten, hvorpaa var tvende Inscriptioner hver i sin Colonne ved Siden af hinanden. I den første staaer: „1669 den 2 April ist Hans Bennick zu Boismoes selig entschlafen seines Alters 23 Jahr.“ I den anden Colonne staaer følgende „1664 den 4 Augusti ist Jes Taisen zu Boismoes selig in Herren entschlafent seines Alters 12 Jahr d. S. G. g. s.

¹⁾ Stenen har altsaa været benyttet mindst 2 Gange.

Hoelbyl. Kirken forfalden og ringe, her var intet merkværdigt. Paa Altertavlen (Haupt I. 35). Paa Klokken, som hænger i en Stabel, stod Aars Tallet 1595. Egnen meget skarp, særdeles paa Vejen til Uk. Von Thinen har her i Nærheden sin Hovedgaard og sit Gods Moersleben.

15. Julii. I Uk Kirke aldeles intet merkværdigt, al Ting var nyt. Her i Byen boer en meget habil Mechanicus, navnlig Bakmann, som gjør Brillen, alle Slags optiske Sager, Uhrværker af alle Slags, end og med meget kunstig Klokke-Spil musicalisk indrettet.

Præsten Hr. Schneider i Hoelbylle har den Besynderlighed og Indbildning, at han aldeles ikke kan prædike og tale paa Prædike-Stolen, præker derfor i Chor Dørren eller paa Kirkegulvet.

D. 16. Büllerup. Denne Kirke kaldes og vor Frue Kirke, er bygget og indrettet som andre Landsbye Kirker; den har et stumpet Taarn uden Spir; har tilforn havt et temmelig høit Spir, men Anno 1682 blev det antændt af Lyndild og forbrændt. Paa Taarnets vestlige Side sees i Jernankerne C. F., Carolus Fridericus med den førstelige Krone, vidre J. L. V. K., hvilket er Amtmandens Johann Ludewig von Königsteins Navn, og S. R. P., Samuel Raimarus Probst. Paa Kirke Murens sydlige Side, hvor Choret er, sees en firkantet Steen indmuret, hvorpaa er udhugget et Kors. I Kirken er 5 Begravelser. Et tilhører Carlswraae, hvorpaa ligger en Liigsteen over Johann Anderson Mohrkirchischer Lehnsvoigt aus Carlswrae, entschlafen A^o 1725 d. 28 Martii seines Alters 75 Jahr 29 Tage. For Alteret ligger Præsterne begravne. De

øvrige 3 Begravelser tilhører det Gods Haistrup, saa og det Epitaphium over Nis Hansen forrige førstelige Herreds Foget i Schlux Herred til Haistrup, hvis Billede er afmalet paa Epitaph(iet) og ved hans Side hans 6 Sønner, til Venstre hans Hustrue Anna Nisses med 6 Døttre; over hans Billed læses Nis Hansen nascitur (fødes) 1558 d. 1te Nov., over hende, nascitur 1570. Han døde 1616, d. 8. Febr. Hun døde 1620 d. 10. Dec. Hans Fader var Hans Nissen, som var Herreds Foget 14 Aar, hans Grosfader Nis Henrichsen 36 Aar, sammes Fader Henric Petersen, hvis Fader (var) Peter Petersen, hvilken Slægt har beboet Haistrup omtrent 200 Aar. Stam Register over Herredsfogeder til Farenstede. (Registret, der gaar fra 1542 til 1618, er ikke medtaget.) Et Epitaphium over Nis Hansen med latinsk Inscription (Mindeverset over den ovenfor nævnte Herredsfoged er ikke medtaget, antagelig angaar de to Beskrivelser samme Epitafium) „Erem hertlich gelevende Ehemanne hefft de hochbedrowede Wedewede Anne Nisses diesze Tafel tho ewiges Gedechnisz setten laten A^o 1619 d. 16 Novbr.“ Vaabnet, som Haistrup privilegerede Gods fører, er Forparten af en Hiort og en Strids Hammer. Paa Prædikstolens Himmel staaer Aarstallet 1585 med disse Navne Christen Asmusen D. Georg Petreius Præpo. Tond. (Provst i Tønder) Erich Iversen. Paa Prædikstolen selv staaer det førstelige Sleswigske-Holsteiniske Wapen, og der under læses: Reges terræ et omnes populi principes etc: laudent nomen domini. Psalm: 143. Desuden et andet førsteligt Vaabn, nemlig dette (Skitse af Christine af Hessens Vaaben) derunder læses:

Reges erunt nutritores tui et reginæ nutrices. Jes. 49. Præsterne her til Bülkerup (ikke medtagne). Pastor Lov (d. 1766) lod i sin Tiid opgrave en Høi ved Lendemark her i Sognet, hvor udi fandtes en Hoben store Steene og 3 Urner, i en af dem fantes en Messing Haarnaal. Ved Haistrup er der tvende Høje nær ved hinanden, af hvilke Hr. Dr. Johan Christ. Fabricius¹⁾ lod udgrave nogle Urner. Her i Sognet er en eneste Vandmølle ved Sollingwrae, hvilken tilhører baade Mohrkirken saa og Lindewitt. Her er og 4 Colonist Huuse, det ene paa Bülkerup Mark er det beste. Her i Sognet er tvende Hoved Strømme. Den ene gaar norden og sydlig hen forbi Bredewadt, deeles i 2 Arme, som igen foreenes ved Neumühle, og denne Strøm gaar videre norden forbi Bülkerup. Den anden Hoved Strøm udspringer i Todsbüller og Torper-Mohr og gaaer fra Heegaard af, Carlswrae og Fresterup forbi, og driver Vandmøllen i Sollingwrae, gaaer saa norden forbi Haistrup, og foreener sig med den første Hovedstrøm et Støkke Vej paa hin Side Wrae mod Sausburg, løber forbi Sausburg og Nolde og endelig ud i Vester-Havet. Paa begge Sider af disse Strømme ligger Ænge, hvilke i tørre Sommere kand vandes ved at dæmme for Vandet i Strømmene, hvilke alle Aar bør renses; desangaaende er en kongl. Forordning udgivet paa Gottorp Slot 1748 d. 29. Martz. Hø Høsten var her nesten forbi, dog var noget ikke endnu afslaget. Agrene, som meest have en løes og temmelig grov Sand, giver god Rug-Væxt; de gødes

---

¹⁾ Zoolog, født i Tønder (1745—1808).

med Blandgiød af Lyng Tørv blandet med Møg, som og kaldes Træk. Den første Sæd, som saaes i Agrene, er Boghvede, saa giødes Ageren og tages da derefter første og anden Kierv Rug, saa udlægges Ageren i 3 Aar til Hvile.

D. 17. Julii Burchall. Kirken ud og indvendig i god Stand, serdeles er den indvendig meget pyntelig og net, men her findes aldeles ingen Antiquiteter. *Klokkerne er nye. Egnen jevn sandig, dog frugtbar. Degnen Paul Asmusen en brav Mand, hans Kone er Søster til Conferentz Raad Prætorius¹⁾, hvis Fader har været Degn her paa Stedet. Fra Burchall til Ladelund kom ieg giennem en vitløftig, sidliggende Mose. Vejen var meest opfyldt med Vand. Mosen var begroet med Lyng, hist og her var Engbund. Hvor Grunden var sandig og skarp, viiser sig en jernhaltig Ahl.

Ladelund. Denne Kirke er liden og uanseelig, har ikke Taarn, men allene en Klokkestabel. Indvendig er Kirken ikkun i nødtørfdig Stand, i samme er ingen Oldsager uden allene en catolsk *Altertavle af gandske ringe Billedhugger Arbeid, midt udi den staaer Maria med Barnet og i Fløjene de 12 Apostle; Nede i Kirken er hensat *St. Jørgens Billede til Hest, *Maria Billede og et Par andre ubekjendte Helgene, *Klokken er nye. Kirken siges at være bygget 1480, maaskee ombygget. Den gamle Degn her i Byen, en formuende Mand, agtes at være Eiere af 30000 Rdr.; han ejer over 20 Demeter Land i Mersken. Han har

---

¹⁾ Høj Finanseembedsmand og ivrig Tilhænger af den hernhuttiske Bevægelse (1708—81).

overdraget Degnekaldet til en af sine Sønner, og til den anden har han overladt Kroen her i Byen, af hvilken hand er Ejere. Kroen (er) en anseelig, fuldkommen og vel indrettet nye Bygning. Dog er deres Huusholdning meget skidden og ubehagelig. Egnen er sandig, maadelig sidliggende dog frugtbar, den er ikke end udskiftet. Agerlandet bruges 3 Aar, hviler i 3 Aar, giødes med Blandgøde.

D. 18. Julii. Medelbye . . . Her i Kirken aldeles intet merkværdigt; *Klokkerne ere nye. Paa Kirkegaarden laa en Gravsteen over Pastoris Hr. Johannis Calixti Hustrue Cessel, som døde 1583 d. 16. Augusti. Egnen her er temmelig skarp, meest sandig, og mange Steder antreffes en sterk jernhaltig Ahl. Markene ere endnu ikke udskiftede. Paa Vejen til Lech kom ieg forbi det privilegerede Hof Lütkenhorn, som forhen tilhørde ved Døden afgangne Obriste Cheuse, men er nu for et Par Aar siden solgt til en, navnlig Jacob Schleuden, som har været en formuende Mersk Bonde og ejer desuden en anseelig Deel Merskland ved Husum. Denne Schleuden, siges der, bruger en voldsom Omgang mod de under Lütchen-Horn hørende Bønder endog mod de fra Godset bortviiste Bønders Børn.

Lech Kirke og Bye. Denne Kirke er nesten for liden; thi Byen og Sognet er stort, Kirken har Taarn med Spir, indvendig er aldeles intet af Oldsager, gamle Monumenta eller Merkverdigheder. Her er tvende Præster. Her er 5 Vertz Huuse; det bedste Sted er hos Vertshuusmanden Engel. Her prædikes tydsk.

D. 19. Julii. Stedesand Kirke. Paa Vejen fra Leck til Stedesand kom ieg til Wester Schnatebüll, hvor Kirk-Spiel Vogten Hr. Peter Detlewsen boer . . . I Kirken intet merkværdigt. Paa Klokken i Klokkestablen stod Munke Skrift i Plattysk, men ieg kunde ikke oversee Inscriptionen ikke heller, om derpaa var Aarstal, dog gav Bogstaverne og Sproget tilkiende, at den formodentlig ikke var ældre end fra 15. Seculo (fra 1462, Haupt II. 684). Præsten i Stedesand, Johan Johansen, som uden for sine Forretninger og i Sældskaber (!) er frisk og talende, bliver ligesom maaløs ved sine Embeds Forretninger, saa han hverken kan prædike, døbe, copulere eller læse af Bog; Degnen maa læse og føre Ordet for ham.

Riesum. Her i Kirken intet merkværdigt uden nogle maadelige Malerier; til Klokken i Klokkestablen kunde ieg ikke komme. Sproget var her meget fresisk.

Lindholm. Her i Kirken intet af Oldsager; en smuk moderne Altertavle af Alabaster og Marmor. Her forrettedes en Brudevielse i et talrigt Følge. Bruden var sortklædt med Krone paa Hovedet, og havde hun i Tindingerne og omkring ved Ørene en besynderlig paasat krollet hvid Coffür, dog Haaret var mørkebrunt i Nakken, fra hvilken nedhængte nogle røde Baand. Coffüren gav hende et Anseende som en marocanisk Vedder.

Nibül Kirke. Her ligesom i Detzbüll intet merkværdigt af Oldsager. Klokkerne vare nye eller støbte for faa Aar siden. Nibüll Kirke er anseelig og for kort Tiid siden af nye opbygget, har dog intet Taarn, men allene en Klokstabel, indvendig er den og nye;

har en smuk moderne Altertavle og et lidet Orgel. Nibüll er en Flekken, temmelig folkeriig og sterk bebyggt, deriblant er og en Deel smukke Vaanings Huuse. De ligger i Henseende til Mersken og Cristian Albrechts Kog temmelig høit, saa at de i deres Agerland omkring ved deres Vaagninger (!) og i deres højlande Mersk allene saaer Sommer-Byg, Rug og Havre. Indbyggerne i Nibüll have og nogen Andeel i den gamle Christian Albrechts Kog, hvor der saaes Rapsæd, Hvede, Byg, Havre og Hestebønner. Gottes Koeg grændser til nordvestlige og nordre Kant af Nybøll Mersk, men den gamle Christian Albrechts Kog grændser til sydlige og vestlige. Den Brønd i Gaarden ved det Gast-Huus, hvor ieg hos Madam Pral logerede, var meget dyb nemlig 9 Alen til Vandet, hvilket var temmelig klart og af god Smag, da derimod Brønd Vandet i Kogene er brakt, uklart og ilde smagende. Fordum har Søen gaaet op lige til Nybøl Marsk og dens Diger, som er lave. Her siges, at Vinter Byg ikke voxer eller kommer til Fulkommenhed i anden Grund end i god Kog-Mersk.

D. 21. Clixbüll. Denne Kirke er temmelig lang, men smal, har et Taarn som ellers almindelige Kirke-taarne uden Spir, indvendig i Kirken ingen merkvrædig Antiquitet, Altertavlen moderne og smuk.

Braderup. Her viiste Hr. Pastor Bagge mig nogle Kirkebøger for Lindholm og Burkal Kirkes Regnskaber af Aar 1636. I Lindholm Kirkebog findes iblant andet anført, at Kirken har givet 1636 til de nordstrandske Præster fra Trindermarsk, Geikenbüll og Evensbüll hver 3 Mk. lybsk, hvilke Sogne med deres

Kirker nu ikke er mere til. Indvendig er Kirken pyntelig og over alt fornyet, saa her er ikke mindste Antiquitet. *Klokken er nye.

Humtrup . . . Kirken er liden og uden Taarn, i Kirken intet merkværdigt.

Lygum. Her i Kirken er aldeles ingen Oldsager uden en ussel og gammel catolsk *Altertavle hensat nederst i Kirken paa Væggen, derpaa er ingen Inscription. Den nye Altertavle er meget smuk med Billedhugger Arbeid, og midt udi er Nadverens Indstiftelse afmalet; neden læses: „In honorem dei præposito dn. Bernhardo Mauritio pastore dn. Johanne Claudio erectum et ornatum anno 1647“ (Til Guds Ære oprejst og stafferet i det Herrens Aar 1647 osv.). Ned i Kirken paa sydlige Væg er et prægtig *Epitaphium, hvorpaa allene neden læses denne Inscription: „Zur Ehre Gottes und der Kirken Zirathat diss Epitaphium setzen lassen Nicolaus Claudius Pastor Lygum Anno 1699.“ Paa dette Epitaphium sees bemældte Pastor Claudii Portrait, hans tvende Koners, hans Faders og Moders, hans Farfaders og Farmoders Portraiter, alle meget mesterlig malede. Her er desuden et *Portrait i fuld Corpus over Pastor i Lygum Petrus Petræi, som døde 1755. Klokken i Stablen er støbt i nuværende Pastor Amders Tiid. Jeg forblev om Natten i Lygum Kro.

D. 22. Julii. Uberg Kirke. Hr. Cancellie Raad Bennike i Sleswig i Ober Retten boende lige for Geheime Raad Haspels Huus har af Hr. Pastor Amders i Uberg faaet et gammelt Manuskript af den Danske Lov, hvorudi var Kong Christoffers og Kong Erics

Haandfæstning eller Recess. Her i Kirken er alting fra nyere Tider. Det ældste er en *Tavle hengende paa Muren ved Prædikstolen over Pastor Georg Wulfs Søn Mickael Wulf, som døde 1623 d. 3. Decembr. Paa Klokken stod nogle besynderlige Characterer (Skitse jfr. Haupt II. 632). I Uberg Sogn i deres Mersk, hvor der endog ikkun er knap et Qvarter Kleg, antreffes ofte nede i den under Klegen liggende saltige Tørv Art adskillige Træer alle liggende omvæltede fra Nordvest til Sydost og deriblant undertiden store Ege med Stamme, Greene og Rødder. Det samme antreffes i Clixbüll Mersk og flere deslige Steder, som dog ligger langt inde og fra Havet. Merkværdigt er det, at i Nybüll Mersk nær ved det gamle Dige, hvilket dog ikkun er lavt, er der tvende smaa Damme af en utrolig Dybde, hvilke har Udløb, men ingen synlig Tilløb. Disse dybe Damme blev frembragt paa engang, da fordum Havet ved Flod og Uveir har steget saa høit, at det giennembrød Diget og styrtede ind i Kogene og spolerede Klegen; da var der ikke gjort noget Anlæg til den gamle Christian Albrechts Kog, mindre var den da inddiget. Der kan og den Gang være frembrudt en Kilde af Afgrunden, hvorved bemældte dybe Damme er frembragte. — De farligste Stormvinde for Digerne i Mersken er Sydvest og Vesten, men fornømmelig forøges Faren, naar samme Storm Vinde længe vedvarer. Dog er det allerfarligst, naar Stormen kommer fra Nordvest, efterat det forhen har blæst af Synden, Sydvest og Vesten og gaaet saaledes omkring til Nordvest.

Højer er en stor Landsbye eller saa kaldet Flækken, hvor der er Losse og Lade Plads, dog losses og

lades og ved Emmerslev; herfra ind og udskiber Borgerne eller de Handlende i Tønder Vahrene med Pramme fra eller til Tønder. Her i Højer boer en kongelig Controleur. Inbyggerne i denne Flek handle og nære sig ligesom i en Kiøbstæd, nemlig af adskillig Handel, Professioner og borgerlig Næring saa og af Ager og Fæ-Handel. I Kirken er intet merkværdigt af Oldsager. Altertavlen er fra catolske Tider, dog af sildigste (afb. Haupt II. 577) . . . . . Nesten alt det Øl, her drikkes i Højer og Mersk Kogene, kommer fra Husum, thi Vand i disse Egne er ikke tienligt til Brygning.

I Widing Herredet er en fordervelig Indretning i Henseende til Arvdeelingen mellem Brødre og Søstre, hvorved en Merskbondes efterladte Ejendom af et fornøden Antal Demeter Land til $\frac{1}{2}$ Pflug, som er 35 Demeter, bliver deelt i saa smaa Portioner, at ingen af Arvingerne derved kan ernære sig med Kone og Børn ikke heller deraf svare Dig-Penge, Afgifter og Skatter til Kongen. Hr. Schou Pastor i Højer fød i Højer . . . fortalte mig, at der for 8 à 9 Aar siden i Emmelbyll blev reno(veret) en gammel Brønd, i hvilken tvende Mennesker en efter den anden nedsteeg og strax døde; den tredie steeg og ned, men med Reb om Livet, var nær ved at omkomme, blev dog betids optaget og reddet. Han fortalte og, at der i Toftum i Emmerbyl Sogn blev gravet en Fisk-Park eller Dam, og da de havde gravet saa dybt, som dem syntes fornøden, og dog ikke fik Vand nok, blev der drevet en Pægel ned midt i Parken, efter hvilken, da den blev optaget, opsteeg der Røg og Lue meget høit, hvilken

Ild vedholdt at brænde til anden Dagen efter. NB. Dybt i Grunden antreffes en svovelagtig Tørv. I Clixbyll, Uberg og Seth fortalte de mig, at naar de der i deres nedrige halv Giest og halv Mersk Land gravede, antraf de en saltig Tørv Jord under $\frac{1}{4}$ Alen Klei og Sand; i Tørven fandtes Elle Træer, Birk, Hassel og undertiden store Ege Træer, hvilke alle ligge i en Directionslinie fra Nordvest til Sydost, Toppen vender mod Sydost og Roden mod Nordvest, dette forsikrede og Hr. Huusfoget Lyders i Tønder at have saaledes befundet det adskillige Steder. Han fortalte mig og, at hvor hans Hr. Fader boer ved Glüxburg, der afbrændte en Moose, i hvilken efter at Ilden ophørte, fandtes der i Moosen mange Træ Stubber staaende paa deres Rod saaledes, som de der vare voxede. Ved Højer er den største Flod Klokken 12 om Middag og 12 Midnat.

Horsbüll, Emmersbull og det meeste af Wieding Herred ligger høit og er mere Giest end Mersk. Dybt i Grunden findes nesten allevegne en saltig eller svovlagtig Tørv Jord. I Kirkerne intet merkværdigt af Oldsager; Horsbüll Kirke har Levninger fra de catholske Tider nemlig Helgen Billeder og gamle Altertavler. Emmersbyll og Nykirk ere af nye opbyggede; Nyekirk for faa Aar siden og Emmersbyll for et Par Aar siden.

Hermed standser Dagbogen, bag i hvilken der er indført nogle Notitser om Andst Kirke i Jylland og Gravhøje i Koldingegnen.
